

Geliş Tarihi: 15 Mayıs 2025
Kabul Tarihi: 30 Ekim 2025

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXV/51 (2025 Güz/Autumn), ss. 859-896.

DOI: 10.18244/ctad.1700165

Araştırma Makalesi / Research Article

SAVAŞIN GÖRÜNMEYEN CEPHESİ: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI SEFERBERLİĞİNİN İKTİSADİ VE TOPLUMSAL ANATOMİSİ*

Ayşegül CAN**

Öz

Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin seferberlik uygulamalarının ekonomik ve toplumsal boyutları incelenmiştir. Literatürde son yıllarda cephe gerisi, gündelik hayat ve toplumsal etkiler üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte, seferberliğin taşra toplumu üzerindeki iktisadî yükümlülükleri, köylü emeğinin mobilizasyonu ve yerel toplulukların gündelik yaşamındaki dönüşümler, arşiv belgelerinin sunduğu ayrıntılar ışığında değerlendirildiğinde, bu alanın araştırmalar açısından hâlen gelişmeye açık bir yönü bulunduğu görülmüştür. Bu bağlamda, çalışma söz konusu boyutlara odaklanarak seferberliğin ekonomik ve toplumsal anatomisini bütüncül bir çerçevede değerlendirmeyi amaçlamıştır.

Araştırmada, savaş ekonomisinin sivil hayata yansımaları, devletin aldığı tedbirler ve bu tedbirlerin etkinliği analiz edilmiştir. Seferberlik sürecinde Tekâlif-i Harbiye uygulamasının ordunun iâşesinde önemli bir rol oynamış olmakla birlikte halkın ekonomik yükünü artırdığı tespit edilmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması girişimi, iktisadî bağımsızlık açısından önemli bir adım olarak değerlendirilmiş, ancak savaş koşullarında beklenen faydayı tam olarak sağlayamamıştır. Enflasyon, alım gücünün düşmesi ve karaborsa gibi etkenlerin toplumsal hayatı derinden sarsarak halkın yoksulluk seviyesini artırdığı saptanmıştır.

Başkanlık Osmanlı Arşivi ile National Archives (ABD)'de yer alan belgelerin yanı sıra, dönemin süreli yayınları, hatırat ve telif eserler doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmanın bu yönüyle, seferberliğin yalnızca askerî değil, aynı zamanda taşra ölçeğinde iktisadî ve toplumsal boyutlarını da görünür kılması, mevcut literatüre tamamlayıcı bir katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Savaş Ekonomisi, Osmanlı Seferberliği, Gündelik Hayat, Milli İktisat.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Öğr. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, Ortaköy Meslek Yüksekokulu,
(e.posta: aysegulcan@aksaray.edu.tr), (ORCID: 0000-0002-8248-6512).

THE INVISIBLE FRONT OF WAR: THE ECONOMIC AND SOCIAL ANATOMY OF OTTOMAN MOBILIZATION IN THE FIRST WORLD WAR

Abstract

This study examines the economic and social dimensions of the Ottoman Empire's mobilization policies during the First World War. In recent years, significant scholarly attention has been devoted to the home front, daily life, and the broader social impacts of the war. However, when the economic obligations imposed on the provincial population, the mobilization of peasant labor, and the transformations in the everyday lives of local communities are assessed in light of archival evidence, it has been observed that this field still possesses aspects that remain open to further scholarly development. In this context, the study aims to evaluate the economic and social anatomy of mobilization within a comprehensive analytical framework.

The research analyzes the reflections of the wartime economy on civilian life, the measures adopted by the state, and the effectiveness of those measures. It has been identified that while the implementation of the Tekâlif-i Harbiye (wartime levies) played a crucial role in supplying the army, it simultaneously increased the economic burden on the population. The abolition of capitulations was considered an important step towards economic independence, yet it did not yield the expected benefits under wartime conditions. Factors such as inflation, the decline in purchasing power, and the prevalence of the black market deeply affected social life and further exacerbated poverty levels.

In addition to the documents obtained from the Presidential Ottoman Archives and the materials held in the National Archives (U.S.), periodicals of the time, memoirs, and authored works were analyzed through the method of document analysis. In this respect, by making visible not only the military but also the economic and social dimensions of mobilization at the provincial level, the study provides a complementary contribution to the existing literature.

Keywords: *First World War, War Economy, Ottoman Mobilization, Everyday Life, National Economy.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, ulus devletlerin gerek ekonomi gerekse de siyasi durumları üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Dünya genelinde nüfus sayısında önemli ölçüde azalma olması, üretim gücünü olumsuz etkilemiştir. Savaşın maliyeti sınai tesislerden, tarıma, haberleşme ve taşıma sistemlerine kadar kısacası ekonominin her alanına zarar vermiştir. Dolayısıyla hükümetler, bir taraftan savaşta galip gelmek için planlar yaparken diğer taraftan da olağanüstü bir süreci temsil eden savaş finansmanının yollarını aramışlardır.¹ Bu dönem tüm dünyada, iktisadi düşünce ve politikalarda önemli değişimlere yol açmıştır. Liberalizm etkisini yitirirken devletçilik ya da diğer bir ifadeyle korumacı ekonomi politikaları ön plana çıkmıştır. Savaş ekonomisi iktisadi literatüre, toplumun refah hakkından önce, yaşam hakkını temin etme şeklinde dâhil olmuştur. Dolayısıyla 1914-1918 yılları arasında savaş ve ekonomi bir bütün olarak algılanmıştır.²

Osmanlı Devleti'nde de benzer bir sürecin yaşanması nedeniyle, bu çalışmada savaş ekonomisinin uygulama alanları ve topluma etkileri tartışılmıştır. Bu çerçevede, Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Osmanlı ekonomisinin yapısal sorunları ve iktisadî politikadaki dönüşümünün daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle devletin savaş öncesi ekonomik yapısı ana hatlarıyla incelenmiştir. 19. yüzyıldan itibaren devlet, iç ve dış tehditler karşısında ayakta kalabilmek için iktisadi, siyasi ve toplumsal alanlarda ilerleme kaydetmek adına yenilik girişimlerinde bulunmuştur.³ Osmanlı iktisadî sisteminde 1838 yılı, kapalı ve geleneksel Osmanlı ekonomi anlayışının terk edilerek Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmaları vasıtasıyla dışa açılmanın başlangıcını temsil etmiştir.⁴ Bu süreçte özellikle 1838'de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması, Osmanlı ekonomisinde liberal politikalara geçişin simgesi olmuştur. Söz konusu düzenlemeler, gümrük rejiminde köklü değişikliklere yol açmış ve dış ticaretin ekonomi içindeki payının giderek artmasına zemin hazırlamıştır.⁵ Dış borçlanmanın başladığı 1854 yılından, devletin 1876'da ekonomik olarak iflas etmesine kadar geçen sürede, ödeme imkânlarını aşan ve oldukça ağır şartlar altında alınan borçların cari harcamalarda kullanılması, Osmanlı mali kaynaklarının Avrupa sermayesi tarafından kontrol altına alınmasına yol açmıştır. Ayrıca iflasın neticesinde Duyun-u Umumiye İdaresinin kurulması ve devletin mali kaynaklarına el koyması, Amerikan buğdayının düşük

1 Tevfik Güran, *İktisat Tarihi*, (İstanbul: Der Yayınları, 2017), 245–246.

2 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914–1918*, 2. bs., (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017), 24.

3 Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserler II*, 4. bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 140.

4 Toprak, *Savaş Ekonomisi*, 17.

5 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 7. bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 163.

fiyatıyla dünya ticaretine dâhil olması gibi gelişmeler,⁶ Osmanlı Devleti'nin hem mali bağımsızlığını zayıflatmış hem de gıda arz güvenliğini ciddi biçimde sarsmıştır. Bu koşullar, yerli üreticilerin rekabet gücünü azaltmış ve ithal buğdayın iç pazarda hâkim konuma gelmesine neden olmuştur.⁷

Bu atmosferde İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı siyasetinde aktif rol oynamaya başlaması iktisadi uygulamaları da etkilemiştir. Bu sırada hükümette, uygulanacak iktisadi politika konusunda net bir fikir birliği bulunmamaktaydı. Maliye Nazırı Cavit Bey, liberal iktisat politikasını ve ekonomik alanda kalkınma için tarıma ağırlık verilmesini savunmuştur. Cavit Bey'in görüşünde olanlar çoğunlukta olmuştur; ancak korumacı sanayileşme taraftarlarının sayısı da azımsanmayacak düzeyde bulunmuştur. Buna rağmen Osmanlı Devleti, bağlı bulunduğu uluslararası anlaşmaların, gümrük tarifelerinde değişiklik yapmasına izin vermemesi nedeniyle bu yönde bir adım atamamıştır.⁸ Özetle, İkinci Meşrutiyet'in ilk yılları genel anlamda liberal politikanın hâkim olduğu ancak küçük küçük milli iktisat hamlelerinin gerçekleştirildiği bir atmosferi barındırmıştır. Bununla birlikte İttihat ve Terakkinin fiili iktidarı 1913 yılında başladığında, İstanbul'da hükümetin iktisadi politikalarını yürütecek ve destekleyecek kurumlar mevcut olmamıştır.⁹

Balkan Savaşları'ndan sonra artan Türk milliyetçiliğinin iktisadi alana yansımalarının temelini, Türk/Müslüman unsurların gayrimüslimlerin yerine ticarete etkin hale getirilmesi arzusu oluşturmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı vatandaşı dahi olsalar gayrimüslimlerin ekonomik hayattan tasfiyesini hedefleyen boykot propagandaları yürütülmüştür.¹⁰ Diğer taraftan, Osmanlı ekonomisinin bel kemiğini tarımsal üretim oluşturmaktaydı. Devlet, bu dönemde toplam tarımsal üretimin yaklaşık %12'sini ihraç etmiş, ihracatın %90'ını ise tarımsal ürünler ve ham maddeler ile gıda maddeleri özellikle tütün, pamuk, incir, üzüm, arpa ve kuru üzüm teşkil etmiştir. Buna karşın, büyük miktarda ham madde ithal edilmiştir. Dahası, başta İstanbul olmak üzere Beyrut gibi kıyı şehirlerinin un, şeker, çay ve kahve gibi temel ihtiyaçları da ithal yoluyla karşılanmıştır. Zira yürürlükte olan serbest ticaret anlaşmalarından dolayı yerli üreticilerin bu ithal ürünlerle rekabet etme şansı dahi olmamıştır.¹¹

6 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 137–38.

7 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Seven Ağır, “The Evolution of Grain Policy: The Ottoman Experience,” *The Journal of Interdisciplinary History* 70, 3 (2013): 592–597, <https://www.jstor.org/stable/43829898>.

8 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 164.

9 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler – İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989), 234.

10 Y. Doğan Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909–1914)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 167.

11 Pamuk, *Küreselleşme*, 140–141.

1914-1918 yılları arasında meydana gelmiş ve o zamana kadar görülmemiş büyüklükte bir coğrafi alanı kapsayan, sonucunda ise dünya nüfusunun önemli bir bölümünün kaderini etkileyen Birinci Dünya Savaşı'nın, başlamasından çok kısa süre sonra, 2 Ağustos 1914'te seferberlik¹² ilan eden Osmanlı Devleti, Ekim ayının sonlarına doğru savaşa dâhil olmuştur.¹³ Ağustos ayından Kasım'a kadar süren bu dönem, literatürde genellikle “müsallah bîtarafılık” yani silahlı tarafsızlık olarak tanımlanmıştır. Bu süreç yalnızca halkın savaşa hazırlanması amacıyla yürütülen propaganda faaliyetleriyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda askerî hazırlıklar, diplomatik gelişmeler ve iç güvenliğe yönelik düzenlemelerle de şekillenmiştir.¹⁴

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti açısından yalnızca siyasi ve askerî sonuçlar doğurmakla kalmamış, aynı zamanda geniş çaplı bir iktisadi seferberlik sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte savaşın gereklerine uyum sağlamak amacıyla ekonominin nasıl yeniden düzenlendiği, hangi kaynakların mobilize edildiği ve uygulanan iktisadi politikaların toplum üzerindeki etkileri literatürde farklı yönleriyle ele alınmıştır. Savaşın ekonomik ve mali yapısını, iâşe düzenlemelerini, fiyat hareketlerini ve enflasyon sorunlarını inceleyen,¹⁵ insan gücü seferberliği, toplumsal mobilizasyon, cephe gerisi ve gündelik hayatın dönüşümünü ele alan,¹⁶ üretim kapasitesi,

12 Seferberlik, devletin başta askerî güç olmak üzere tüm millî kaynak ve imkânlarını savaşın gereklerine uygun biçimde hazırlaması, toplaması, düzenlemesi ve kullanması sürecidir. Bu süreçte, savaş ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak hak ve hürriyetler kanunlarla kısmen ya da tamamen sınırlandırılabilir. “Seferberlik Tanımları,” Türkiye Cumhuriyeti Millî Savunma Bakanlığı, erişim 15 Kasım 2024, <https://www.msb.gov.tr/Askeralma/icerik/seferberlik-tanimlari>.

13 2 Ağustos 1914, yani seferberliğin ilân gününde başta resmî kurumlar olmak üzere İstanbul'un önemli sokaklarının başlarına seferberliğin başladığını, asker olanların silâh altına çağrıldığını belirten pankartlar asılmıştır. Ayrıca davulcular sokak sokak gezerek halkı bu konuda bilgilendirmişlerdir. 3 Ağustos tarihli gazeteler ise askerlerin üç gün içinde şubeleriyle iletişime geçmeleri gerektiğini aksi takdirde davrananların cezalandırılacağını duyurmuştur. Bkz. Lokman Erdemir, “I. Dünya Harbi'nin İstanbul'da Sosyal Hayata Etkisi,” *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti*, ed. Ali Arslan ve Mustafa Selçuk (İstanbul: Kitabevi, 2015), 306.

14 Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 64; Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I*, (London and New York: Routledge, 2007), 1-13, 25-46.

15 Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat (1980-1918)*, 2. bs., (İstanbul: Doğan Kitap, 2017); Toprak, *Savaş Ekonomisi*; Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018); Vedat Eldem, “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları,” *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, ed. Osman Okyar (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975); Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994); Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*.

16 Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*; Elif Mahir Metinsoy, *Ottoman Women During World War I-Everyday Experiences, Politics and Conflict*, (Newyork: Cambridge University Press, 2017); Yiğit Akın, *Cihan Harbi'nin Cephe Gerisi*, çev. Uğur Zekeriya Peçe, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2025); Erdemir, “I. Dünya Harbi'nin”; Mustafa Selçuk, “Harb-i Umumi, Eğitim ve Toplum: Bir Neslin Yok Oluşu”, *Çanakkale Araştırmaları* 13, 18 (2015): 465-505, <https://doi.org/10.17518/caty.65684>.

emek ilişkileri ve millî iktisat politikalarına odaklanan,¹⁷ çalışmalar bu alandaki literatürün önemli katkılarını oluşturmuştur. Bunun yanında, iktisadî düşüncenin ideolojik ve entelektüel temellerine ilişkin araştırmalar¹⁸ da dönemin zihniyet dünyasının anlaşılmasına imkân tanımıştır. Bununla birlikte, mevcut araştırmalar çoğunlukla belirli temalara odaklanan parçalı analizler biçiminde kalmıştır. Bu makale ise söz konusu literatürü tamamlayıcı biçimde, işe, üretim, toplumsal mobilizasyon ve ekonomik düzenlemeleri birlikte ele alarak Osmanlı seferberliğinin iktisadi ve toplumsal anatomisini bütüncül bir çerçevede incelemeyi amaçlamıştır.

Çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın “görünmeyen cephesi” olarak tanımlanabilecek olan iktisadi mücadeleyi mercek altına alarak, savaşın Osmanlı toplumunda bıraktığı sosyal ve yapısal mirası ortaya koymayı hedeflemiştir. Bu yönüyle araştırmanın Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreklilikleri ve kırılmaları anlamak açısından tarihsel bir bakış açısı sunması amaçlanmıştır.

1. Savaş Yıllarında İktisadi Durum ve Uygulamalar

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki iktisadi durumunda bir istikrar olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla uygulanan iktisadi politika belirli bir plan ve proje dahilinde değil, yalnızca savaş finanse etmek amacını taşımıştır. Devletin savaş sürecinde Almanya'dan aldığı maddi destekler, iktisadi hayata müdahale etmesi ve alınan tedbirler ümit edildiği gibi neticelenmemiştir.¹⁹ Zira mevcut Osmanlı iktisadi sistemi, uzun bir savaş sürecini finanse etmeye hazırlıklı değildi. Savaşın getirdiği şartlar tarımsal ve sanayii üretiminin önemli oranda düşmesine neden olmuştur.²⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren silah altına alınan asker sayısında sürekli bir artış söz konusu olmuştur. 12 Mayıs 1914'te yürürlüğe giren Askerî Mükellefiyet Kanunu'na²¹ dayanarak yapılan alımlar 1918 yılı

17 Güran, *İktisat*; Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 22. bs. (Ankara: İmge Kitabevi, 2016); Ağır, “The Evolution of Grain Policy”; Erdal Korkmaz, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Karaborsa,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 66 (2020): 241-279; Mehmet Başaran, “Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Yerli Malı Kullanımı Teşviki,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, 11 (2005): 45-62; Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 19. bs., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

18 Yusuf Sarıınay, *Türk Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Türk Ocakları*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008); Şerif Mardin, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918),” *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 3: 618-634; Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii,” *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 5: 1348-1359.

19 Eldem, “Ekonomik Sorunları”, 373.

20 Pamuk, *Küreselleşme*, 139.

21 “Mükellefiyet-i Askeriye Kânunu'nun neşr ve ta'mimi ile asker celbi hakkındaki muvakkat kânunun sûreti hakkında”, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.İ.U.M.13/8., 02.07.1915; “Askeri mükellefiyet kanununun tatbikine dair Harbiye

itibarıyla 2.850.000 kişiye ulaşmıştır. Bu kişilerin çoğunluğunun üretecek yaşta olması, ülke ekonomisini gerek sanayi gerekse de tarımsal üretim performansı açısından olumsuz etkilemiştir.²² Birinci Dünya Savaşı'nın dış ticaretteki olumsuz etkisi, liman kentlerindeki çalışanların işsiz kalmasına neden olmuştur. Diğer taraftan işten çıkarılan bu kimseler, ordunun asker ihtiyacını karşılamakta kullanılmıştır.²³

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği iktisadi atmosferde sermaye hareketlerini denetim altında tutmaya çalışmış, iç ve dış borçların ödenmesini ertelemiş, altın gibi kıymetli madenlerin ihracatını yasaklamış, kambiyo denetimi gibi iktisadi tedbirlere gereksinim duymuştur.²⁴ İlerleyen zaman zarfında Almanya, Osmanlı Devleti'nin borç isteğini yerine getiremeyeceğini bildirmiştir.²⁵ O zamana kadar dış borçlarla ayakta duran Osmanlı maliyesi, 3 Nisan 1918'de çıkarılan kanunla %5 faizli Osmanlı Dâhili İstikrazı'na²⁶ yönelerek iktisadi tarihinde ilk kez iç borçlanmaya gitmiştir. İç borçlanma olarak da bilinen bu uygulamada halkın karşılığını daha sonra almak üzere devlete bir nevi borç vermesi arzu edilmiştir. Ancak halkın elindeki kıt imkânlar, bu duruma pek istekli yaklaşmamalarını sağlamıştır.²⁷ Kısacası seferberliğin Osmanlı ekonomisindeki en temel yansıması, halkın iâşe ihtiyacının karşılanması ve savaşın finansmanı konularında olmuştur. Bunun dışındaki bütün uygulamalar, bu iki konu etrafında şekillenmiştir.²⁸

1.1. Milli İktisat Hamleleri

Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllar, İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidarı tam olarak kontrolü altında tuttuğu bir dönem olmuştur. Söz konusu sürecin en belirgin niteliği ise, ekonomide ulusal kapitalizme yönelme hamleleri şeklinde ortaya çıkmıştır.²⁹ Zira savaşın başlaması, Osmanlı ekonomisinde hızlı bir içe kapanmayı gerekli kılmıştır. Bu esnada devlet, korumacı ekonomi politikasının çatısı altında kendi kendine yetme, sanayileşme ve milli iktisat politikalarını ön plana çıkarmıştır.³⁰

Nezaretî'nden askeri memurlara gönderilen talimatnameden bir nüshanın gönderildiği", BOA, DH. MB.HPS.M.15/24., 28.07.1914.

22 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 33.

23 Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, 73.

24 Korkmaz, "Karaborsa," 251.

25 Akın Çelik, "Savaşın Maliyetine Bir Çözüm: Bir Borçlanma Hikayesi", *Türkiyat Mecmuası* 2, 25 (2015): 114, <https://doi.org/10.18345/tm.73351>.

26 Dahili İstikraz, iktisadi terim olarak bedel ve faizi milli para ile memleket dahilinde ödenmesi gereken kamu borcu anlamına gelmektedir. Bkz. "Dahili İstikraz," *İktisat Sözlüğü*, erişim 31 Ocak 2025, <https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/dahili-istikraz/941#:~:text=Yazd%C4%B1r,dahilinde%20%C3%B6denmesi%20gereken%20kamu%20borcu>

27 *Sabah*, 1 Mayıs 1918, 1; *Yeni Mecmua*, 2 Haziran 1918, 1.

28 Eldem, "Ekonomik Sorunları", 373.

29 Boratav, *Türkiye İktisat*, 22.

30 Pamuk, *200 Yıllık*, 163.

Milli iktisat meselesi yalnızca hükümetin bir programı olarak kalmamış, aynı zamanda Osmanlı aydınları tarafından da basın yoluyla güçlü şekilde dile getirilmiştir. Türklerin ekonomik faaliyetlerde bulunması gerektiği, devletin bu konuda koruyucu önlemler alması, gümrük düzenlemelerinin yapılması, kapitülasyonların kaldırılması, yabancı şirketlerin millileştirilmesi, yerli malı kullanımının yaygınlaştırılması ve esnaf birliklerinin oluşturulması gibi hususlar ortak bir fikir olarak savunulmuştur.³¹ Milli iktisat, en acil ve zorunlu bir vazife olarak değerlendirilmiş; ülkenin atıl durumdaki doğal kaynaklarının işlevsel hâle getirilmesiyle milli iktisadın hâkim kılınabileceği vurgulanmıştır.³² Bu dönemde, 30 Nisan 1914'ten itibaren yayımlanmaya başlayan *Sanayi Dergisi* aracılığıyla milli faaliyetler teşvik edilmiş, gümrük tarifelerinin %4 oranında artırılmasıyla da milli sanayiye koruyacak bir politika uygulanmaya konulmuştur.³³

Bu bağlamda hükümetin yaptığı en önemli girişimlerden biri, 8 Eylül 1914'te Bakanlar Kurulu kararıyla kapitülasyonları tek taraflı kaldırması olmuştur.³⁴ Kararın 9 Eylül'de duyurulmasının ardından yabancı uyrukluların statüsünü düzenleyen talimatnameler vilayetlere gönderilmiş, böylece kapitülasyonların kaldırılması yalnızca siyasi değil, aynı zamanda hukuki ve idari düzeyde de uygulanmaya başlanmıştır.³⁵ Bu uygulamaların en somut göstergelerinden biri, Osmanlı tabiiyetine geçmek isteyen kişilerin doğrudan Osmanlı makamlarına başvurmak zorunda bırakılması olmuştur. Böylece konsoloslukların devre dışı bırakılmasıyla devletin egemenlik iradesi pekiştirilmiştir.³⁶

Kapitülasyonların kaldırıldığı haberi, hızlı bir şekilde yayılmıştır. Bu habere, İstanbul'un kimi semtlerinde kutlamalarla, kimisinde ise dükkân ve evlere bayraklar asılması suretiyle halkın coşkusu yansımıştır. Hatta taşradan hükümete tebrik telgrafları gönderilmiştir. 10 Eylül 1914'te Osmanlı topraklarının dört bir köşesinde düzenlenen mitinglerin ana temasını, bu durumun savaş sonrasında Osmanlı ekonomisine bir diriliş fırsatı tanıyacağı

31 Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin*, 232.

32 Ahmet Muhyiddin, "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı", *İslam Mecmuası*, 33 (1915): 729-734.

33 Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35 (2014): 243, <https://doi.org/10.21563/sutad.187092>.

34 "Kapitülasyon namı altındaki bütün yabancı imtiyazlarının kaldırılması ve ilga edilmesi", BOA.İ.MMS.188/22.,08.09.1914.

35 "Kapitülasyonların kaldırılması ve ilgası üzerine Osmanlı memurlarınca yabancı uyruklu vatandaşlar hakkında olunacak muameleye dair tanzim olunup bastırılan talimatnamenin talepte bulunan vilayetler mahkemelerine gönderilmesi", BOA.HR.UHM.178/2., 02.02.1915.

36 "Kapitülasyonların kaldırılması dolayısıyla Osmanlı tabiiyetine girmek isteyen kişilerin tabiiyet değiştirmelerine mani durumları olup olmadığı mensub oldukları konsolotolardan sorulmayarak hüviyetleri ile tabiiyet sıfatlarının gösteren ne gibi vesika var ise ellerinden bir suretleri alınacağı, kendileri ve aileleri hakkında ifadeleri imzalatıldıktan sonra bu ifade varakası hakkında mahallince tedkikat yapıp netice suretlerinin Hariciye Nezareti'ne gönderildiği", BOA.DH.UMVM.123/10.,06.07.1915.

oluşturmuştur. Ayrıca henüz savaş bitmemişken iktisadi bağımsızlığın kazanıldığı söylemleri yayılmaya çalışılarak, halkın milli iktisat teşebbüslerini desteklemesi arzulanmıştır.³⁷ Aynı günlerde kabul edilen Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile şeker ithaline %30–40 oranında vergi getirilmiş, böylece ülkede şeker fabrikalarının kurulması ve halkın yerli üretimi tercih etmesi amaçlanmıştır.³⁸ Ayrıca, 13 Aralık 1914'te çıkarılan *Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Munkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Geçici Kanun*, ticari tüzel ve gerçek kişileri Osmanlı yasaları kapsamına alarak kapitülasyonların kaldırılmasından sonraki adımı oluşturmuştur.³⁹

İlaveten savaşın başladığı 1914 senesi, Osmanlı topraklarında en çok milli bankanın teşkil edildiği zaman dilimi olmuştur.⁴⁰ Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Maliye Nazırı olan ve İttihat ve Terakki'nin maliye politikalarının başlıca aktörlerinden biri olarak öne çıkan Cavit Bey, hatıralarında Osmanlı Bankası'nın her ne kadar devlet bankası statüsüne ve güçlü bir parasal imkâna sahip olsa da devletin acil para ihtiyacını karşılamayı reddettiğini aktarmıştır. Ona göre bu tutum, yerli sermayeye dayalı bir devlet bankası kurulması düşüncesinin ilk nüvesini teşkil etmiştir. Ayrıca devletin nakit ihtiyacının savaş boyunca Almanya tarafından karşılanmayacağı konusundaki farkındalık milli banka konusuna daha fazla önem verilmesine neden olmuştur.⁴¹ Devletin içinde bulunduğu iktisadi durum, halkın vaziyeti göz önüne alındığında en büyük sorun, bankaların sermayesinin temin edilmesi olmuştur. Bankaların faaliyete geçmesi için şart koşulan sermayenin %10'unun ödenmiş olması durumu, çoğunlukla hükümetin bakanlıklar aracılığıyla hisse senedi alması ve başta İttihatçılar olmak üzere milletvekilleriyle, devlet kademesindeki yüksek rütbeli bürokratlar ve taşra eşrafından saygın kimselerin sermayedar olmalarıyla çözülmüştür. Bu çerçevede, 1915–1916 yıllarında merkezde ve taşrada yeni milli bankaların kurulmasına yönelik çeşitli teşebbüsler devam etmiş, ancak bu girişimler genellikle küçük ölçekli ve yerel düzeyde kalmıştır. Bu sürecin daha kurumsal bir örneği ise 1917'de, ilerleyen dönemde devlet bankası olma arzusu da taşıyan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın teşkiliyle somutlaşmıştır.⁴² Söz konusu bankanın kuruluşu, milli iktisadın en önemli hamlelerinden biri olarak kabul edilmiş ve iktisadi bağımsızlığın temel basamaklarından biri şeklinde değerlendirilmiştir. Bu minvalde, halk içinde bulunulan ekonomik zorluklara rağmen basın üzerinden yoğun propaganda

37 Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, 66.

38 Tekin Alp, “Yeni Ticaret Muahedeleri”, *İktisadiyat Mecmuası* 1, 16 (1916): 1–2.

39 Toprak, *Milli İktisat*, 194.

40 Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşegül Can, *Türkiye’de Milli Bankacılığın Doğuşu 1908–1918*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), 166–245.

41 Hasan Babacan ve Servet Aşar, *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznâmesi*, cilt 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 19–20, 95.

42 Can, *Milli Bankacılığın*, 166–245, 413–415.

yürütülerek milli kurumlara sermayedar olmaya ikna edilmeye çalışılmıştır.⁴³ Devlet, bir taraftan yerli sermaye ile milli bankaların teşkiline destek verirken, diğer taraftan bankalardaki mevduat hesaplarını bloke etmiş ve taahhütlerin vadelerini ertelemiştir. Öyle ki savaş sonuna kadar bu uygulama devam etmiş ve toplamda 11 kez tecil işlemi gerçekleştirilmiştir.⁴⁴

Osmanlı Devleti, savaş yıllarında yalnızca maliye ve bankacılık alanında değil, sanayi politikalarında da milli iktisat uygulamalarını yaygınlaştırmaya çalışmıştır.⁴⁵ Bu doğrultuda, fabrika açacak müteşebbislere ayrıcalıklar tanıyan Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 27 Mart 1915'te yapılan düzenleme ile yalnızca Osmanlı vatandaşı ve Osmanlı Anonim Şirketleri'ne tanınmıştır.⁴⁶ Osmanlı ekonomisinde gayrimüslimlerin etkisini kırma ve Türkleri bu alanda hâkim kılma politikasında 24 Mart 1916 tarihinde çıkarılan Müessesat-ı Nafia ile İmtiyazlı Şirketler Muhaberat ve Muamelatında Türkçe İstimali Hakkında Geçici Kanun önemli rol oynamıştır.⁴⁷ Kanun uyarınca 10 Temmuz 1916'dan itibaren söz konusu bütün şirketlerin yazışmalarını, Türkçe yapmaları şartı koşulmuştur. Osmanlı tarihinde bir ilki temsil eden ve bir anlamda dil reformu olarak değerlendirilebilecek uygulama çerçevesinde, sokaklardaki yabancı tabelaların kaldırılması, resmi muhasebe ve ticari yazışma işlemlerinin Türkçe yapılması kararlaştırıldı.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde milli iktisat politikalarının yalnızca dil ve kültür alanıyla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda kurumsal yapılanma ve dış ticaret düzenlemeleriyle de desteklendiği görülmüştür. Bu çerçevede İttihat ve Terakki hükümeti, ekonomik alanda milli kurumların teşkilini iktisadi komiteler aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu amaçla, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin himayesinde İktisat Meclisi oluşturulmuştur. 24 kişiden meydana gelen bu mecliste Darülfünun hocaları ve iktisatçı milletvekilleri de yer almıştır. Bunun yanı sıra hükümet, milli iktisadı korumak amacıyla Himayeli Gümrük Tarifesi'ni uygulamaya koymuştur. Ayrıca kurulan İhracat Heyeti yabancı sermayeye karşı milli ticareti savunma görevini üstlenmiştir.⁴⁹

Böylece devlet hem kurumlar hem de gümrük politikaları aracılığıyla milligirişimcileri destekleyen bir zemin hazırlamıştır. Bu zemin ise daha önceden yürürlükte olan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun uygulanmasını kolaylaştıracak yeni düzenlemelere temel oluşturmuştur. Sanayileşme hamleleri, 1 Ocak

43 *Sabah*, 7 Nisan 1917, 3; *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Ocak 1917, 2; Tekin Alp, "İtibar-ı Milli Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, 40 (1917): 1-2; *İkdam*, 20 Ocak 1917, 1.

44 Eldem, "Ekonomik Sorunları", 374.

45 Birinci Dünya Savaşı öncesindeki sanayiye teşvik eden kanun uygulaması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı 1913," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 30 (1975): 26.

46 "Teşvik-i Sanayi Kanunu", BOA, İ.DUİT.20/22., 26.04.1915.

47 Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e", 632.

48 Keyder, *Türkiye'de Devlet*, 84.

49 Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?*, cilt 3 (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014), 340.

1917'de yayımlanan Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı'nın Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname ile yeni bir aşamaya taşınmıştır. Bu düzenlemeyle devletin tüm ihtiyaçlarının, fiyatına bakılmaksızın yerli malından karşılanması kararlaştırılmıştır. Ancak yerli üretimin yetersiz kaldığı durumlarda ithalata izin verilmiştir.⁵⁰ Böylece Türk-Müslüman girişimcilerin üretime yönelmesi teşvik edilmiş, devlet destekli girişimlerle birlikte yerli burjuvazinin gelişmesi ve halkın fabrika, mağaza ve dükkânlara yönlendirilmesi hedeflenmiştir. Toplumun milli girişimlerden alışveriş yapmasının bir vatandaşlık görevi olduğu yönünde yoğun propaganda yapılmıştır.⁵¹ Hükümet, aynı zamanda verilen imtiyazların denetimini de üstlenmiştir. Nitekim 8 Nisan 1918'de alınan bir kararla, teşvikten yararlanan fabrikaların faaliyete geçmeleri için 4 yıllık süre belirlenmiştir. Bu süre sonunda üretime başlamayan fabrikaların imtiyaz haklarının feshedileceği hükme bağlanmıştır.⁵²

1.2. Vergilendirmeler

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın finansmanında vergilendirmeyi temel araçlardan biri olarak kullanmıştır. Bu bağlamda kimi düzenlemeler savaş koşullarına özgü yeni uygulamalar olarak yürürlüğe konulmuş, kimileri ise mevcut vergilerin sürdürülmesi veya ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden yapılandırılması biçiminde sürdürülmüştür. Savaşın kaçınılmazlığını öngören İttihat ve Terakki liderleri, henüz seferberlik ilan edilmeden, 14 Temmuz 1914 tarihli Tekâlif-i Harbiye Kanunu'nu kabul etmişlerdi. Kanun 9 Ağustos 1914'te Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak seferberlikle birlikte yürürlüğe girmiştir. Düzenleme uyarınca her bölgede Tekâlif-i Harbiye Komisyonları teşkil edilerek bu komisyonlara, halkın "*ihtiyacına yetecek miktarı*" bırakarak geriye kalan mallara el koyma yetkisi verilmiş ve el konulan mallar için sahiplerine mazbata düzenlenmesi öngörülmüştür. Bununla birlikte, "*ihtiyaca yetecek miktarın*" kanunda somut olarak tanımlanmamış olması, uygulamada ciddi sorunlara yol açmıştır. Özellikle savaşın ilk günlerinde Tekâlif-i Harbiye'nin ani ve sert biçimde tatbiki, İstanbul'da dahi ekmek kıtlığına neden olarak kamu güvenliğini zedelemiştir.⁵³

Seferberlik ilanının hemen ardından, Sivas Valiliği ordu ihtiyaçlarının karşılanması için hazineye para talebinde bulunmuştur. Maliye Nezareti ise sandıkta ve bankalarda para bulunmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine, ordunun ihtiyaçlarının Tekâlif-i Harbiye çerçevesinde karşılanabileceği ve

50 Toprak, "Osmanlı Sanayii", 1349.

51 Başaran, "Yerli Malı", 47.

52 "Teşvik-i Sanayi Kanunu mucibince tesis etmiş veya olunacak fabrikaların kanun hükümlerinden istifade şekli", BOA, BEO.4531/339753., 24.08.1918.

53 Cemal Avcı, "Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31, 11 (1995): 224-228.

her tabura 50.000 kuruşa kadar ödeme teminatı yapılacağı cevabı verilmiştir.⁵⁴ 27 Ocak 1915 itibarıyla, askerin ihtiyaç duyduğu erzak ve malzemelerin naklinde mahkûmların çalıştırılmasına başlanmıştır. Bu kişilerin işlerinin Tekalif-i Harbiye yoluyla karşılanması ve firar etmemeleri için gerekli denetimlerin yapılması vilayetlere tebliğ edilmiştir.⁵⁵

Uygulamanın sahadaki sonuçları karmaşık olmuştur. Halkın elindeki “fazla” malın alınması, çiftçinin üretimi artırma motivasyonunu zayıflatmıştır.⁵⁶ Öte taraftan ordunun ihtiyacı için tüccarın elindeki patates, fasulye, koyun, nohut ve yağ gibi temel maddelerin %25’ine el konulması, tüccarı mal saklamaya yöneltmiştir.⁵⁷ Bu durum ise istifçilik ve karaborsacılık eğilimlerini güçlendirmiştir. Bazı kimseler Tekâlif-i Harbiye kapsamındaki el koymalara rıza göstermemiştir. Özellikle ticarethanelerden alınan demir gibi girdiler nedeniyle zarara uğradığını ileri sürenler Harbiye Nezareti’ne protesto telgrafları göndermiş ve davalar açmıştır.⁵⁸ Zor Mutasarrıfı Ali Said Bey, 9 Şubat 1915’te Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği raporda, bölgede çiftçi ve tüccardan zorla el koymalar yapılabildiğini, ancak aşiretlerden benzer taahhütlerin (deve ve koyun) aylar öncesinden alınmasına rağmen yerine getirilmediğini; malların hükümetten saklandığını ve uyarılara rağmen sonuç alınmadığını bildirmiştir. Bundan sonraki uygulamada ise duruma göre hareket edileceğini belirtmiştir.⁵⁹

Ayrıca hükümet, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere vilayetlerden, genel ihtiyaçlar ve A’şar Vergisi dışında kalan hasılatın orduya ne kadar hububat satılacağı konusunda net miktar ve cins talep etmiştir. Dahiliye Nezareti’ne bu konuda 16 Kasım 1915 tarihli telgraflar ulaşmıştır. Hüdavendigar, Konya, Ankara, Aydın, Adana vilayetleri ile İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Bolu, Niğde ve Kayseri mutasarrıflıkları taleplere cevap vermiştir. Adana Vilayeti, mevcut hububatın ancak 3 ay yeteceğini, sonraki hasat döneminin bölge halkının dahi ihtiyacını karşılamayacağını bildirmiştir. Bu nedenle orduya zahire gönderilemeyeceğini açıklamıştır. Hemen hemen bütün vilayetler benzer cevaplar vermiştir. Karahisar-ı Sahip Livası ise bir miktar belirtmeksizin tüccara, askeriye adına ürün alma ve

54 “Seferberlikten dolayı askeri kıtaların ihtiyaçlarını tekalif-i harbiye suretiyle karşılayabilecekleri, ayrıca bir tabur için belli miktarın temini olunacağını Maliye Nezareti’ne bildirildiği”, BOA, DH.EUM.6 ŞB.1/14., 12.08.1914.

55 “Askeri erzak ve levazımın nakli için mahkûmların istihdam edildiği, işlerinin tekalif-i harbiye suretiyle temini ve nezaretleri için mülhakatlara tebligat gönderildiği”, BOA, DH.EUM.2.ŞB.3/55., 09.01.1915.

56 Emre Akıncı, “Birinci Dünya Savaşı’nın Osmanlı İmparatorluğunda Finansmanı ve Savaşın Diğer Devletlerle Karşılaştırılması” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2009), 22.

57 Erdemir, “Sosyal Hayata Etkisi”, 307.

58 “Tekalif-i harbiye suretiyle ticarethanelerden alınan demirler hakkında Harbiye Nezareti’ne gönderilen protesto”, BOA, DH.HMŞ.2/14., 27.08.1919.

59 “Zor ahalsinin tüccar ve çiftçilerinin mallarından tekalif-i harbiye alınması konusunda duruma göre hareket edilmesi gerektiği”, BOA, DH.EUM.7.ŞB.3/20., 19.01.1917.

satma yetkisi verilmesini talep etmiştir.⁶⁰ Devletin bu uygulamadan somut bir çözüm üretmediği anlaşılmıştır. Tekâlif-i Harbiye'nin tatbikinde yolsuzluk vakaları da görülmüştür. Nitekim Bandırma Kaymakamı Nizameddin Bey'in kanuna aykırı davranması üzerine idare meclisi tarafından tahkikata tabi tutulduğu ve 29 Eylül 1916'da görevinden azledildiği öğrenilmiştir.⁶¹

Savaş sürecinde Harp Vergisi⁶² kalemleri de giderek genişlemiştir. 31 Ekim 1915'te memurlara ödenen yevmiyelerden %3, 1.500–3.000 kuruş maaş alanlardan %5, 3.000 kuruştan fazla maaş alanlardan ise %10 oranında kesinti yapılmasına karar verilmiştir.⁶³ 13 Ağustos 1916 itibarıyla, devlet dairelerinde yevmiye ile çalışan amelelerden dahi Harp Vergisi alınmaya başlanmıştır.⁶⁴ Ayrıca silah altına alınmış memur ve öğretmenlerin maaşlarından %5 kesinti yapılmış, kalan tutarın vekillerine ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁵

Kısa süre sonra, 27 Temmuz 1917 tarihli düzenleme ile Tekâlif-i Harbiye Komisyonları vasıtasıyla halkın ihtiyacı dışındaki ürünlerine el konulması uygulaması genişletilmiştir. El konulan malların bedelinin seferberlik bitiminde bütçeden ödeneceği kararlaştırılmıştır. Bu hüküm, fiiliyatta halkın ürünlerini bedelsiz kaybettiği algısını güçlendirmiş, ayrıca enflasyon ve para değerindeki aşınma nedeniyle gerçek karşılığın alınamaması sonucunu doğurmuştur.⁶⁶

Savaş koşulları devletin sürekli, uygulamada olan vergilerin kapsamını sürekli genişletmek durumunda kalmasına neden olmuştur. Öte yandan Osmanlı Devleti, harp finansmanı konusunda diğer devletlerin uygulamalarını da yakından takip etmiştir. Harp Kazançları Vergisi savaşın başından itibaren İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya ve Avusturya-Macaristan tarafından uygulanmışken, Osmanlı'da bu vergi 1916 itibarıyla gündeme gelmiştir.⁶⁷

60 “Karesi livasının ekmeklik ve tohumluk ihtiyacının temin edilmesi hakkında çekilen telgraflar”, BOA, DH.İ.UM.98/1., 11.12.1915.

61 “Tekalif-i Harbiye Kanunu'na ve diğer kanunlara muhalif olarak hareket eden Bandırma Kaymakamı Nizameddin Bey'in azledilerek, idare meclisince aleyhinde tahkikatta bulunulması”, BOA, DH.HMŞ.3/1., 29.07.1916.

62 Bu uygulama, 13 Ağustos 1912'de Balkan Savaşları'nın hemen öncesinde yürürlüğe girmiştir. Buna göre askerlik için verilen nakdî bedel 10 lira artırılmış, her türlü maaş ve yardımlardan 300 kuruşu muaf olmak kaydıyla %3 vergi alınması, tuz fiyatlarına 10 lira zam yapılması, bina ve kâr vergilerine %25 zam getirilmesi, rakı üretiminden alınan verginin bir katı oranda artırılması, harcırah miktarına göre %5 ile %10 arasında kesinti yapılması kararlaştırılmıştır. bkz. Cem Barlas Arslan, “Birinci Dünya Savaşı ve Harp Vergisi”, *Akademik Bakış Dergisi*, 57 (2016): 76.

63 “Mesarîf-ı zaruriye mukabili ita kılınan mebalighden harp vergisi kesilmesi”, BOA, ŞD.21/8., 31.10.1915.

64 “Resmi dairelerde yevmiye ile çalışan amele ücretlerinden harp vergisi alınması Maliye Nezareti'nden bildirildiğinden gereğinin yapılması”, BOA, DH.UMVM.1/34., 13.08.1916.

65 “Aylık ücret ve yevmiye ile çalışan vekillerden tekaüt aidatı ve harp vergisinin kesilmesi gerektiği”, BOA, DH.UMVM.8/19., 28.12.1918.

66 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 36.

67 Harp Kazançları Vergisi'nin matrahı savaş yıllarında olağanüstü sağlanan gelirlerden ibaret sayılmıştır. Fazla kazancın belirlenmesi hususunda Almanya, Avusturya Macaristan ve Fransa'daki

Yasal süreç ise 23 Aralık 1917’de Mebusan Meclisi’ndeki müzakerelerle ivme kazanmıştır. Tartışmalarda, Birinci Dünya Savaşı’nın geniş bir coğrafyada toplumsal ve iktisadi yapıyı derinden etkilediği, “*büyük savaşların büyük servetler*” doğurduğu ve “*harp zenginleri*” üzerinden adalet tartışmalarının yoğunlaştığı vurgulanmıştır.⁶⁸ Kanunun kabulü 4 Nisan 1918’de mümkün olurken, özellikle anonim şirketler, eshamlı komandit şirketler ve anonim nitelikteki kooperatifler için ihtiyat akçesi ayırma yükümlülükleri getirilmiştir.⁶⁹ Ancak uygulama, savaşın yenilgiyle sonuçlanması ve Mütareke döneminin başlaması nedeniyle beklenen ölçüde derinlik ve süreklilik kazanamamıştır.

1.3. Üretim ve İaşe Meselesi

Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce, Avrupa’da giderek ağırlaşan siyasi ve iktisadi kriz ortamı Osmanlı Devleti’ni ihtiyatlı davranmaya zorlamıştır. Bu gerginlik içerisinde, muhtemel bir savaşın yaratacağı arz sorunlarına karşı 24 Temmuz 1914’te alınan bir kararla canlı hayvan ve gıda maddelerinin ihracatı geçici bir süreliğine durdurulmuştur.⁷⁰

Osmanlı Devleti’nin 2 Ağustos 1914’te seferberlik ilan etmesi, savaş ihtimalinin ciddiyetini kavrayan halkta büyük bir endişe yaratmıştır. Özellikle İstanbul’da ekmek için fırınlara yönelen halkın oluşturduğu uzun kuyruklar, seferberliğin ilk günlerinde iaşe meselesinin ne derece hayati olduğunu göstermiştir. Kısa bir süre sonra ise asker cephe, halk evinde ekmeğe ulaşmakta sıkıntı yaşamaya başlamıştır. İstanbul halkının temel gıda ihtiyaçları arasında öncelikli konumda olan ekmek teminindeki sorunlar karşısında yönetim, çözüm arayışı çerçevesinde Ankara, Eskişehir, Konya ve Afyonkarahisar gibi tahıl üretim merkezlerinden zahire tedariki yoluna gitmiştir. Ancak bu uygulama, sıkıntıyı çözmekte yeterli olmamıştır.⁷¹

Bu süreçte Harbiye Nezareti’nin uygulamaları yerli ve yabancı çevrelerde şikâyetlere sebep olmuştur. Nitekim Maliye Nazırı Cavit Bey anılarında, Tekalif-i Harbiye’nin tatbikinin halkı zor durumda bıraktığını ve ecnebilerin yoğun şikâyetlerde bulunduklarını ifade etmiştir. 9 Ağustos 1914’te gazetelerde yayımlanan beyannamede ise fırınlarda ekmek yapacak un kalmadığı, Tekalif-i Harbiye Komisyonu tarafından el konulan undan

uygulamanın adalete en uygun sistem olduğu düşünülmüştür. Buna göre izlenecek yol erbbab-ı kesbin beyanları doğrultusunda yapılacak araştırmada tespit edilen kazançtan savaş öncesi en az üç yıllık kazanç düşülerek yapılması uygun görülmüştür. Bkz. *Harp Kazançları Vergisi Kanunu Lâyihası*, Meclis-i Mebusan Matbaası, İctima 4, Devre-i İntihabiyye 3, No: 390, 1333, 3.

68 *Harp Kazançları Vergisi*, 1.

69 Uğur Kaya ve Ömer Yazan, “Harp Kazançları Vergisinin 1919 Yılında Belirlenen Uygulama Esasları ve Muhasebeleştirilmesi,” *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı (2021): 135.

70 Eldem, “Ekonomik Sorunları”, 374.

71 Alev Gözcü, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti’nin Gündelik Hayatından Kesitler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVI, 32 (2016): 144.

iki gün boyunca fırınlara dağıtım yapıldığı ve halkın ekmek alabilmek için fırın önlerinde izdiham oluşturduğu belirtilmiştir. Bu nedenle hükümet, fazla ekmek alanların cezalandırılacağını duyurmuştur. Ayrıca mallarına el konulan bazı şahısların ilmühaber alamamaları, halkın el konulan mallarının bedelini geri alacaklarına dair inançlarını kaybetmelerine yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler, Tekalif-i Harbiye'nin savaşın başından itibaren halk üzerinde olumsuz etkiler doğurduğunu göstermiştir.⁷²

Nitekim ordunun zahireye olan ihtiyacının karşılanabilmesi için 25 Ağustos 1914 tarihinde, Bükreş'te bulunan Dahiliye Nazırı aracılığıyla yeterli miktarda buğday, arpa, yulaf ve un siparişi verilmesine karar verilmiştir. Bedelin İstanbul'da ödenmesi, ödenemediği takdirde ise uygun görülecek bir faiz işletilmesi şart koşulmuştur. Bu karar, Osmanlı yönetiminin iç kaynaklarla çözülemeyen iase sorununu dış tedarik yoluyla aşmaya çalıştığını göstermiştir. Böylece savaşın henüz ilk ayında, ordu iasesi meselesi yalnızca ülke içi tedbirlerle değil, dış bağlantılar yoluyla da çözülmeye çalışılmıştır.⁷³

Savaşın ilerleyen safhalarında da iase meselesi derinleşmiş, hükümet taşra vilayetlerine giderek daha sıkı talimatlar göndermeye başlamıştır. Nitekim Dahiliye Nezareti tarafından Kastamonu Vilayeti ve Bolu Mutasarrıflığı'na gönderilen bir telgrafta, İstanbul ve ordunun gıda ihtiyacının karşılanabilmesi için mevcut bütün imkânların kullanılarak zahire sevkياتının ivedilikle yapılması istenmiştir.⁷⁴

9 Eylül 1914'te kurulan Menzil Umum Müfettişliği, ordunun ve halkın iase ihtiyacını düzenli tedarik zincirleriyle karşılamayı hedeflemiştir. Lakin yetersiz altyapı ve gecikmiş organizasyon nedeniyle beklenen verimi sağlayamamıştır. İstanbul merkezli üretim modeli cephe gerisinde sürekliliği zayıflatırken, demiryolu hattındaki eksiklikler ve yabancı sermaye bağımlılığı, savaşın iktisadî zemininde kalıcı kırılmalıklar yaratmıştır.⁷⁵

Bu kapsamda atılan ilk adımlardan biri, 17 Ekim 1914 tarihinde yayımlanan “*Seferberlik Devam Ettikçe Her Köye Müşterek Amele-i Mükellefe Marifetiyle Tarlaların Suret-i Zer'i Hakkında*” başlıklı talimatname olmuştur. Bu talimatnameyle, seferberlik süresince her köyde 16-20 yaş arası gençlerle 45 yaş üstü erkekler ve çeşitli nedenlerle askerlik dışında bırakılan bireyler, tarlaların sürülmesi, ekim ve hasat işlerinde kolektif çalışmakla yükümlü kılınmıştır.⁷⁶ Nakliye için ayrıca bir araç desteği sağlanmaksızın köyün

72 Avcı, “Tekalif-i Harbiye”, 227.

73 “Taraftsız ülkelerden erzak getirilmesi”, BOA, HR.SYS.2319/3., 25.08.1914.

74 “İstanbul ve ordunun ihtiyacının karşılanması için, bütün imkanlar kullanılarak zahire gönderilmesine dair İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden Kastamonu Vilayeti'yle Bolu Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf”, BOA, DH.ŞFR.88/241., 24.06.1918.

75 Mevlüt Karagöz, “Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 35 (2019): 41-45.

76 “Bitlis Valiliği'nce, istatistik cetvellerinin kaydı için talep edilen defterlerin mahallince temin edilmesi”, BOA, DH.EUM.MTK.54/2., 21.10.1914.

hayvanlarının kullanılması gerekli görülmüştür. Köyler, her yıl ne kadar arazi sürülüp ekildiğini, kullanılan tohum miktarı ve cinsini, düzenli olarak ilgili yetkililerle paylaşmakla görevli kılınmıştır. Tüm bunları yürütmek ve kontrol etmek için vali, kaymakam, mutasarrıf, nahiye müdürleri, muhtar, köy imamları, papaz, köy öğretmenleri ve iki üyeden oluşan bir komisyon teşkil edilmiştir. Ekimi yapılacak tohumun, çiftçinin elinde bulunmaması durumunda A'şar ambarlarından yahut da yurt dışından temin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu durum uygulamada, gerekli tohumun miktarı Dâhiliye ve Maliye Nezaretlerine bildirilmesi ve tedarik olunan tohum köyün zimmetine geçirilmesi şeklinde gerçekleştirilecekti.⁷⁷

Tüketim maddelerinin fiyatlarında önemli oranda artışın meydana gelmesi ve halkın alım gücünün düşmesi, yönetimi harekete geçirmiştir. 1 Aralık 1914 itibarıyla İstanbul'da çekilen un sıkıntısının ekmek fiyatlarına yansımaması için tedbir alma gereği duyulmuştur.⁷⁸ Zira bazı fırınlarda un bitmişken bazılarında da bitmek üzere olduğu malumatına erişilmiştir. Piyasadaki unun sadece 4 günlük ihtiyacı karşılayacak kadar olması, hükümetin çözüm arayışlarına girmesine neden olmuştur. İlk etapta konu üzerine yapılan araştırmalar, unun Bulgaristan veya başka bir yerden satın alınmasının mümkün olmadığını göstermiştir.⁷⁹ İstanbul Şehremaneti, ekmek, un ve gaz gibi temel tüketim maddelerinin satış fiyatlarını narh uygulamasıyla denetim altına almak istemiştir.⁸⁰ Aynı zamanda halkın temel besin maddesi olarak görülen şeker ve unun ithal ediliyor olması da ayrı bir sorun olmuştur. Zira savaşın başlamasıyla birlikte, yurt dışından İstanbul'a gelen un miktarında kayda değer bir azalma tespit edildiği Dersaadet Ticaret Odası raporlarında bildirilmiştir. Normal zamanda İstanbul'a gelen günlük un miktarı 25.000 çuval iken savaşın hemen başında, bu sayının 8.000'e düştüğü kaydedilmiştir. Kaçınılmaz sonuç olarak kısa sürede un çuvalının fiyatı, 90 kuruştan 140'a ve hatta 300 kuruşa ulaşmıştır.⁸¹

Artan fiyatlar ve azalan arzın temel nedenlerinden biri ise, savaş koşullarının ulaşım ve ticaret ağlarını felce uğratması olmuştur. Seferberlik ilanıyla demir yollarının ve nakliye araçlarının ordunun kullanımına ayrılması, ülke içindeki mal sirkülasyonunu olumsuz etkilemiştir. Dış ticaretin de neredeyse durma noktasına geldiği süreçte, üretim merkezlerinde fiyatlar düşmüştür. Ancak nakliye konusundaki sıkıntılar ve İstanbul'daki panik

77 “Seferberlik süresi müddetince her köyün on altı yaşından yirmi yaşına kadar efrad-ı zükuruyla sini kırk yaşından yukarı olan veya mükellefin-i askeriye dahilinde bulunup da mezunen veyahut müeccelen köyünde bırakılan efraddan mürekkep olmak üzere teşkil edilecek müşterek amele-i mükellefe marifetiyle tohum atmak ve yeniden tarla sürüp tohum zira etmek hususunun temini”, BOA, BEO.4316/323658., 15.10.1914.

78 Toprak, *Cihan Harbi*, 172.

79 “Dersaadet'te un sıkıntısı bulunduğundan ekmek fiyatlarının muhafazası ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınması”, BOA, MV.195/38., 01.12.1914.

80 Gözcü, “I. Dünya Savaşı”, 141.

81 Toprak, *Milli İktisat*, 468.

havası, aksi şekilde fiyat artışıyla sonuçlanmıştır.⁸² Başta İstanbul olmak üzere diğer şehirlerin birbirleriyle ekonomik bağlantılarının oldukça sınırlı olması, İç Anadolu'dan tahıl gelmesini yurt dışından alınmasından daha zor hale getirmiştir. Savaşın Batı'dan İstanbul'a olan ticaret yollarını tıkaması ise iâşenin karşılanması meselesinde birtakım aksaklıklara sebebiyet vermiştir.⁸³

Bu gelişmeler, savaşın yalnızca iktisadi değil, aynı zamanda kurumsal kapasite bakımından da çok katmanlı bir seferberlik sürecine dönüştüğünü göstermiştir. Fakat seferberliğin idari ve kurumsal düzeydeki genişlemesi, altyapı yetersizliklerini ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı en büyük sorunlardan biri, ulaşım altyapısının yetersizliği ve İtilaf ablukası nedeniyle lojistik kanalların felce uğraması olmuştur. Demiryolu ağının darlığı, tarımsal üretim merkezlerini cephelerle ve başkentle bağlamada yetersiz kalmıştır. Bu durum, savaşın seyrini doğrudan etkileyen bir iktisadi zafiyet yaratmıştır. Abluka ile birlikte dış kaynaklı tahıl sevkியatının kesilmesi, İstanbul'un ve ordunun gıda ihtiyacını yalnızca iç üretime bağımlı hale getirmiştir. Böylelikle zaten sınırlı olan kara taşımacılığına aşırı bir yük binmiştir.⁸⁴

Bu darboğaz, Osmanlı Devleti'ni iâşe meselesini yalnızca iç kaynaklarla değil, müttefik kanalları üzerinden de çözmeye yöneltmiştir. İç üretim kanallarının tıkanması, devletin Almanya ve Avusturya-Macaristan ile daha sistematik bir tedarik iş birliği kurmasını zorunlu kılmıştır. Bu döneme ait arşiv belgeleri, tarafsız ülkeler üzerinden gerçekleştirilecek gıda ve diğer temel malların alımında Osmanlı Devleti'nin de aktif rol üstlendiğini göstermiştir. Bu çerçevede, tarafsız ülkelerde bağımsız ithalat yapılmaması karşılığında Almanya'nın uzun vadeli kredileriyle finanse edilen ortak tedarik zincirine dâhil olunmuştur. Ancak bu kredilerle alınan mallar için dağıtım garantisinin verilememesi, savaş ekonomisinin müttefikler arasında dahi kırılğan bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuştur. Belgelerde ayrıca şeker ve yağ gibi temel maddelerin temininde yaşanan güçlükler ile nakliye hattının sıcak mevsimlerde işlemez hâle gelmesi gibi iklimsel ve coğrafi zorluklar da vurgulanmıştır.⁸⁵

Müttefik iş birliğinden beklenen sonuçların elde edilememesi üzerine, iâşe meselesinin ağırlığı doğrudan iç toplumsal yapıya yüklenmiştir. Bu lojistik darboğazın çözümü doğrudan sivil topluma yüklenmiştir. Demiryollarının erişemediği bölgelerde ordu, insan ve hayvan gücüne dayalı taşımacılığı zorunlu kılmıştır. Bunun yasal dayanağı ise yeni bir uygulama olmayan Vesait-i Nakliye Kanunu olmuştur. Kanun şahıslara ait vasıta ve

82 Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, 129.

83 Boratav, *İktisat Tarihi*, 28.

84 Yiğit Akın, *When The War Came Home-The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, (Stanford, Stanford University Press, 2018), 54, 116.

85 BOA, HR.SYS.2319/3, Bk. Ek-4.

hayvanların cephe için kullanılmasını ön görmüştür.⁸⁶ Bununla birlikte Tekalif-i Harbiye uygulamaları, köylülerin elindeki son üretim araçlarına dahi el konulmasına yol açmıştır. Örneğin, öküz ve manda nüfusunun savaş boyunca dramatik biçimde azalması yalnızca askeri nakliyatı değil, tarımsal üretimin sürdürülebilirliğini de felce uğratmıştır. Bu bağlamda, sivil halkın nakliyatta zorunlu tutulması hatta kadın ve çocukların sırtlarında erzak taşımakla görevlendirilmesi toplumsal yorgunluğu ve kırılğanlığı daha da derinleştirmiştir. Erzurum, Uşak ve Karadeniz köylerinden gelen şikâyetler, bu zorunlu uygulamaların gündelik yaşamda yarattığı ağır travmaları gözler önüne sermiştir.⁸⁷

Öte yandan, İstanbul'un temel tüketim maddelerine yönelik artan talebinin yalnızca iç kaynaklarla karşılanması çabaları sürerken, bu süreç dış aktörlerin müdahalesi de önemli bir etki yaratmıştır. Nitekim Almanlar, İstanbul'da kurdukları Merkez Mübayaa Şirketi aracılığıyla zeytinyağı, zahire, yumurta ve bakliyat gibi temel gıda ürünlerini piyasadan satın alarak kendi ülkelerine sevk etmişlerdir. Bu süreçte devlet dış ticaretinde ilk kez ihracat fazlası kaydederken, iç piyasada yaşanan arz daralması kara borsanın etkisini artırmıştır.⁸⁸ Bu çerçevede hem ordu hem de halkın iâşe ihtiyacını karşılamak üzere bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun, piyasada ihtiyaç fazlası ürünleri tespit edip gerektiğinde el koyarak karaborsayı ve aşırı fiyat artışlarını engellemesi beklenmişse de bu hedefe ulaşamamıştır.⁸⁹ Mevcut iâşe sorunu hala gündemdeki en önemli problem olamaya devam edince, 27 Ocak 1915 tarihinde buğday alımı ve tevzi işlemlerinde İstanbul Esnaf Cemiyeti yetkilendirilmiştir. Bu süreçte demiryollarında zahire nakliyatı için vagonlar tahsis edilmiş, özellikle Türk tüccarlarına bu işlerde öncelik tanınmıştır.⁹⁰

İstanbul'un giderek artan talebi karşılanamayınca devlet dairelerinin yazışmalarında sık sık iâşe sıkıntısı vurgulanmıştır. İstanbul Şehremaneti, bu konuda memurlar görevlendirerek çeşitli şehirlere gıda temin etmek üzere göndermiştir. 18 Kasım 1915'te Konya'dan 6 vagon buğday sipariş edilmiş ve bunun nakledilmesi için vagon tahsisi beklenmek durumunda kalınmıştır. Ayrıca Bursa'dan 200.000 kıyye zeytin almak üzere bir memur görevlendirilmiştir. İzmit'ten ise patates ve soğan getirilmesi için gerekli başvuru yapılmıştır. Bunların dışında pirinç, nohut, kahve, fasulye, sabun gibi ihtiyaçların diğer şehirlerden temin edilmesi için yeni bir teşebbüs başlatılmıştır. Bu doğrultuda yapılacak satın alımlar için Dahiliye Nezareti'nin satılması serbest olan ürünlerin miktarını şehremanete bildirmesi ve tedarik

86 Akın, *Cihan Harbi'nin*, 194; "Tedarik-i Vesait-i Nakliye Komisyonlarının otomobillerinin de tedkik ve kayda alınması ve bunlarla ilgili malumatın defterlere kaydına dair umum tebliğat", BOA, DH.İ.UM.EK.,02.02.1332.

87 Akın, *When The War*, 110,121,171.

88 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 34.

89 Eldem, "Ekonomik Sorunları", 374.

90 Eldem, 375.

işlemlerinin en yakın istasyonlardan gerçekleştirilmesi talep edilmiştir. Böylece şehremanet söz konusu kazaların kaymakamlarıyla irtibata geçip gerekli işlemleri başlatabilmiştir.⁹¹ Zira bu dönemde ihtiyaç ürünlerini temin edebilmek kadar bunların sevkıyatı ve halka ulaştırılması da ciddi bir sorun haline gelmiştir. İstanbul örneğinde görülen iâşe krizinin benzeri, Anadolu'nun ve devletin diğer bölgelerinde de yaşanmıştır. Bu kapsamda çeşitli devlet daireleri arasında yoğun yazışmalar yapılmış, ulaşım ve dağıtım aksaklıklarına çözüm aranmıştır. Nitekim 12 Aralık 1915 tarihli bir telgrafta, Halep ve Beyrut'un erzak ihtiyacının Urfa'dan karşılandığı hâlde, sevkıyatın gerçekleştirilemediği belirtilmiştir.⁹²

Beklenen sonuçların elde edilememesi üzerine, 1916 yılı başlarında yiyecek dağıtımı yeniden İstanbul Şehremaneti'nin sorumluluğuna verilmiştir.⁹³ Şehremanetin ilk icraatı, Başkumandanlık Vekâletine başvurarak şehrin iâşesi için Konya'dan temin edilecek buğday ve nohudun nakli amacıyla kendilerine 16 vagon tahsis edilmesini talep etmek olmuştur.⁹⁴ Ancak bu girişim de İstanbul'un iâşe meselesinde köklü bir çözüm getirememiştir. Nitekim savaşın ikinci yılına gelindiğinde, hükümetin iâşe politikaları yalnızca iç kamuoyunun değil, yabancı devletlerin de yakın takibine konu olmuştur. Amerikan istihbarat raporlarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu gıda sıkıntısının son derece ciddi bir nitelik arz ettiği belirtilmiş, ayrıca gelecek hasatların da umut vadetmediği kaydedilmiştir.⁹⁵

Yerel düzeydeki bu girişimlerin sonuçsuz kalması üzerine, iâşe meselesine daha köklü ve merkezi bir düzenleme getirilmesi zorunluluk halini almıştır. 23 Temmuz 1916'da çıkarılan İâşe Kanunu Muvakkatı⁹⁶ kapsamında ülke bölgelere ayrılmış ve bölgeler dışına zahire ihracı yasaklanmıştır. Bölgelerde ihtiyaç fazlasının satış işlemlerinden Merkez İâşe Heyeti sorumlu tutulmuştur.⁹⁷ Bu çerçevede Isparta'nın zahire ihtiyacının Burdur'dan temin edilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda Burdur'un İzmir'e un satması,

91 "İstanbul ihtiyacı için Anadolu'dan satın alınan erzakın cinsi, miktarı ve hangi istasyonlarda bulunduğu bildirilmesi", BOA, DH.İ.UM.98/1., 18.02.1915.

92 "Mübayaat Komisyonunca ne miktar zehair mübayaa, ne kadarının sevk edildiğinin ve mütebakisinin nerelerde bulunduğu inbası muntazırdır, ifadelerini havi Konya Vilayeti'ne gönderilen yazı, BOA, DH.İ.UM.98/1, 12.12.1915.

93 Eldem, "Ekonomik Sorunları", 375.

94 "İstanbul'un ihtiyacı olup Anadolu'dan celbedilecek erzak hakkında", BOA, DH.İ.UM.98/1., 23.11.1915.

95 Central File: Decimal File 867.5017, Internal Affairs Of States, Economic Matters., Statistics, General., Turkey, Cost Of Living., August 18, 1915 - July 28, 1928, National Archives (United States), SC5111527082.

96 Aciliyetten dolayı geçici kanun olarak yürürlüğe konulan İâşe Kanunu meselesinin Mebusan Meclisi'nde görüşülmesi 23 Şubat 1918'i bulmuştur. Kanunun uygulamasında yaşanan sıkıntıların halka olan etkisi meclis üyelerince dile getirilmiştir. Buna göre İâşe Heyeti'nin ekmek dağıtımını, tezkere-i Osmaniyye karşılığında yaptığını ancak İstanbul'da yaşanan yangında çoğu ailenin tezkeresiz kaldığını ve bu sebeple aylardır ekmek alamayarak yaşadıkları mağduriyet dile getirilmiştir. Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İctima Senesi 4, Cilt 2, Devre 3, İnikad 55 (23 Şubat 1918): 454.

97 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 35-36.

ekmek fiyatlarının oransız bir şekilde artmasıyla sonuçlanmıştır. Isparta Vali Vekili Emin Bey, bu durumun Isparta halkını mağdur ettiğinden bahsetmiştir.⁹⁸ Görüleceği üzere, halkın temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik girişimler kâğıt üzerinde kusursuz görünse de uygulamada çeşitli aksaklıklarla karşılaşmıştır. Özellikle savaş koşullarının zorlayıcılığı altında, ordu ile halkın iâşe öncelikleri arasında denge kurmak giderek güçleşmiştir. Bu kapsamda, 28 Ekim 1916 tarihli kanun ile satışı ve ticareti serbest olan erzak ve eşyanın, askerî acil ihtiyaç hâllerinde ordu kumandanlarının talebiyle geçici olarak satışının yasaklanabilmesi mümkün hâle getirilmiştir.⁹⁹

Öte yandan, savaş döneminde esnafın vurgunculuk yaparak ihtiyaç maddelerini fahiş fiyatlarla satmasının önüne geçebilmek amacıyla 23 Kasım 1916 tarihinde “*Havayic-i Zaruriyye ve Mevâdd-ı Gıdaiyye Kanunu*” onaylanmıştır.¹⁰⁰ Bu kanunla birlikte kurulan Havayic-i Zaruriyye Komisyonu, hem halkın hem de ordunun temel tüketim maddelerinin temininden sorumlu tutulmuştur. Ayrıca piyasada istiflenmiş malları tespit etme ve gerekli görüldüğünde bu mallara el koyma yetkisiyle donatılmıştır. Böylece aşırı fiyat artışlarının önüne geçilmesi ve iâşe sisteminin daha sıkı denetim altına alınması hedeflenmiştir.¹⁰¹ Diğer taraftan iâşe sıkıntısını aşmak üzere tarımsal üretime önem verilmiştir. Ziraat Nezareti önderliğinde kurulan komisyonun başına, Alman bir mühendis getirilmiştir. Nezaret, bütün teşkilatı seferber ederek çiftçinin tohumluk, tarım alet edevatına ulaşması imkânını sağlamıştır. Ayrıca birçok yerde kurslar açılarak çiftçiler bilgilendirilmeye gayret edilmiş, tarımsal ürünlere zarar veren haşerelerle mücadele yolları aranmıştır. Başta Konya Ovası olmak üzere çeşitli yerlerde yeni tarımsal araziler açılmıştır.¹⁰²

Savaş süresince üretimde yaşanacak düşüşü engellemek ve savaşın iktisadi hayata olumsuz etkilerini asgari düzeye indirmek devlet açısından büyük önem arz etmiştir. Tarımın en önemli kaynağının insan ve hayvan gücü olması ve savaş müddetince bu kaynakların sayısındaki azalmanın aynı oranda tarımsal üretimde de gözlenmesi,¹⁰³ Mebusan Meclisinin gündemini uzun süre meşgul etmiştir. Bu durum tarımsal üretimde devlet müdahalesinin gerekli olduğu kanaatini doğurmuştur.¹⁰⁴ Söz konusu uygulamalar, ilerleyen süreçte

98 “Isparta’nın zahire ihtiyacının Burdur’dan temin edildiği ve Burdur’un da İzmir’e un ihraç etmesinden ve ekmek fiyatının artmasından dolayı Isparta halkının mutazarrır olduğu”, BOA, DH.İ.UM.98/1., 30.11.1915.

99 “İâşe Kanunu ile mübayaa ve ticareti yasaklanmayan erzak ve eşyanın acil ihtiyaç halinde ordu kumandanları tarafından ihracının geçici olarak yasaklanabileceği”, BOA, DH.HMS.11/35., 21.08.1916; “İâşe Kanunu ile mübayaa ve ticareti yasaklanmamış olan erzak ve eşyanın memleket dahilinde dolaşımının serbest olduğu, ancak acil ihtiyaca binaen ordu kumandanları tarafından bazı eşya ve erzaka yasak konulabileceği”, BOA, DH.İ.UM.22/3., 28.10.1916.

100 “İstanbul’un zaruri ihtiyaçlarının temin edilmesi ve pahalılık hususuna dair yazı”, BOA, DH.İ.UM.98/1., 21.11.1914.

101 Toprak, *Millî İktisat*, 469.

102 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 35.

103 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İctima Senesi 4, Cilt 2, Devre 3, İnıkad 63 (5 Mart 1918): 694.

104 Mükellefiyet-i Ziraiyye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma*

daha sistemli ve yasal bir zemine oturtulmuştur. Bu doğrultuda, 17 Ekim 1914 tarihli talimatnamenin ardından tarımda zorunlu çalışma yükümlülüğü, 1915 yılında gündeme gelen Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu'yla desteklenmiştir. Her ne kadar kanunun ilanı 1915 yılına uzansa da uygulamaya fiilen 1916 yılının Ekim ayında başlanabilmiş, tam anlamıyla işlerlik kazanması ise 1917 yılını bulmuştur. Bu minvalde Mükellefiyet-i Ziraiyye Teşkilatı'nın, tohumluk tevziatı, alet ve edevat-ı ziraiyye, çekirge istilas gibi konularda birtakım uygulamaları söz konusu olmuştur.¹⁰⁵

Kanun gereğince¹⁰⁶ askeri hizmet dışında kalan çiftçi kadın ve erkeklerin hasat ve harman işlerinde çalışmaları zorunlu tutulmuştur. Bunların dışında çiftçi olmasa da askere gitmeyen kimselerin yine tarımsal faaliyetlerde bulunması gerekli görülmüştür.¹⁰⁷ Ayrıca, çiftçi olmayan fakat askere alınmamış bireylerin de tarımsal faaliyetlerde görev almaları gerekli görülmüştür. Bunun yanı sıra, çiftçilerin ellerindeki hayvanlara da belirli bir çalışma yükümlülüğü getirilmiş; erkek hayvanlar için 45 dönüm, dişi hayvanlar için ise 35 dönüm arazi sürme zorunluluğu öngörülmüştür.¹⁰⁸ İlaveten, çiftçilere ait tarım hayvanlarının kasaplık olarak satışı yasaklanmış, her çiftçinin ise günde en az 8 saat tarımsal faaliyetlerde çalışması zorunlu tutulmuştur. Bununla birlikte, uygulamaya istisnai bir kapı da aralanmıştır. Eğer bir çiftçinin çift sürmeye yetecek sayıda fazla hayvana sahip olması ya da hayvanın kuraklık gibi sebeplerle tarımsal kullanım için elverişsiz hâle gelmesi söz konusuysa, kesimi veya satışı mümkün görülmüştür. Ancak bu durumun istismar edilmemesi adına, ilgili hayvanın 4 yaşından büyük olduğu ve belirtilen koşulları taşıdığı, veteriner hekim tespitiyle belgelenecek yetkili devlet memurlarına bildirilmek zorundaydı.¹⁰⁹ Her köydeki çiftçinin, kendisine tahsis edilen tarlada her gün düzenli olarak çalışması zorunlu tutulurken, bu yükümlülüğün takibi ve raporlanması sorumluluğu ise köy muhtarına verilmiştir. Bu şekilde hükümet, kurduğu Ziraat Komisyonu ve görevlendirdiği ziraat memurları aracılığıyla uygulamayı yakından izleyerek sıkı bir denetim mekanizması tesis etmeye çalışmıştır. Zirai görevini yerine getirmek istemeyen veya çift hayvanını kullanmayan kimselerin de cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Hatta ziraat memurları, zirai görevleri zorla yaptırma konusunda yetkilendirilmiştir.¹¹⁰

ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914–1922, (Ankara: A.Ü. S.B.F. ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1983).

105 *Meclis-i Mebusan*, 694.

106 Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu sureti için bkz. BOA, DH.HMŞ.27/70.

107 “Askeri hizmeti haricinde kalmış olanların mükellefiyet-i ziraiye kanunu ikinci maddesi gereğince hasad ve harman işlerinde çalıştırılması”, BOA, MV.208/100., 08.07.1917.

108 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 35-36.

109 “Çifte elverişli hayvanların satılması, sevki ve boğazlanmasının men edilmesi”, BOA, DH.İ.UM.98/1., 25.11.1915.

110 “Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu sureti ve bu kanunun tatbikine dair nizamname”, BOA, DH.HMŞ.27/70., 18.09.1916.

Bu dönemde yalnızca idari mekanizmalar değil, toplumun farklı kurumları da iase seferberliğinin bir parçası hâline getirilmiştir. Özellikle eğitim teşkilatı, cephe gerisinde hem insan gücü hem de fiziki imkânlarıyla savaşın ekonomik yükünü hafifletmeye çalışmıştır. İdarecisinden, öğretmenine, öğrencisine, mezununa, memuruna ve okul binalarına kadar önemli bir oranda ordunun yükünü hafifleten maarif teşkilatı; cephe gerisinde ve cephe savaşı idamesi için bütün imkânlarını seferber etmiştir. Ancak ilköğretim öğretmenlerinin bile askere alınması, yine öğretmen yetiştiren kurumların mezun verememe ihtimali karşısında Maarif Nezareti eğitimin tamamen kesilmemesi için Harbiye Nezareti'ne gerekli uyarıları yapmıştır.¹¹¹

Bu dönemde sivil kurumların savaş ekonomisine dâhil edilmesi yalnızca eğitim alanıyla sınırlı kalmamıştır. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti gibi hayırseverlik temelli kuruluşlar da cephe gerisinde seferberlik pratiğinin önemli aktörleri hâline gelmiştir. Nitekim 1917'de Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde düzenlenen Hilâl-i Ahmer Sergisi, Osmanlı toplumunun sivil alanlarda da savaşın amaçları doğrultusunda örgütlendiğini göstermiştir. Dolayısıyla bu süreç, devletin savaş koşullarında yürüttüğü iktisadi düzenlemelerin, toplumsal katılım ve gönüllü teşebbüslerle desteklendiği bir döneme işaret etmiştir. Bu bağlamda, savaş ekonomisinin toplumsal temelleri yalnızca devlet politikalarıyla değil, gönüllü girişimlerin yarattığı sivil dayanışma pratikleriyle de şekillenmiştir.¹¹² Ancak bu toplumsal seferberliğin varlığı, savaşın idari ve altyapısal zorluklarını bütünüyle telafi edememiştir.

Bu iktisadi tedbirlerin toplum üzerindeki en görünür etkisi, cephe gerisinde kalan kadınlar ve asker aileleri üzerinde hissedilmiştir. Yaklaşık 3.000.000 erkeğin silah altına alınmasıyla birlikte, kadınlar hem ailelerinin geçimini üstlenmek hem de devletin yüklediği yeni sorumluluklarla baş etmek durumunda kalmışlardır. Devlet, mali destekçisini kaybeden bu ailelere “*muinsiz asker aileleri maaşı*” bağlamışsa da ödenen miktar yetersiz olduğu gibi düzenli de dağıtılmamıştır.¹¹³ Yetersiz ve düzensiz ödemeler kadınları farklı mücadele yollarına yöneltmiştir. Hükümete dilekçeler ve telgraflar göndererek maaşların düzenli ödenmesini talep etmişler, kira yardımı veya zorla tahliyelerin engellenmesi için doğrudan pazarlığa girişmişlerdir. Açlıkla karşı karşıya kalan kadınlar, zaman zaman ekmek isyanlarına katılmışlar, hatta fırınları yağmalamışlardır.¹¹⁴

111 Selçuk, “Harb-i Umumi”, 500-501.

112 Murat Yolun, “Birinci Dünya Savaşı’nda Hayırseverlik ve Seferberlik: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin 1917 Mekteb-i Sultânî Sergisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 105 (2022): 43-44.

113 1916’da Aydın Valisi, bu maaşla yalnızca 24 günlük ekmek alınabileceğini rapor etmiştir. Benzer şekilde, harp şehitlerinin ailelerine verilen 100 kuruşluk aylık maaş, İstanbul’da ortalama 2.9 lira olan kira bedelinin üçte birini dahi karşılamamıştır. Bkz. Metinsoy, *Ottoman Women*, 62, 85.

114 Metinsoy, 59, 177.

Devletin değişen şartlara göre ilgili alanlarda yasal düzenlemeleri gerçekleştirdiği savaş atmosferinde bunların halk üzerindeki tesirlerine dair geri dönüşler aldığı görülmüştür. Bu durum köy muhtarlarının Dahiliye Nezareti'ne yazdıkları telgraflarda açıkça gözlemlenmiştir. Nitekim İzmit Sancağına bağlı 5 köyün muhtarları ortak bir dille kaleme aldıkları yazışmada, piyasada buğday bulunmadığını, bu eksikliğin mısırla giderilmeye çalışıldığını ve mısırın kıyyesinin 4 kuruşa kadar yükseldiğini belirtmişlerdir. Ayrıca, halkın elinde yeterli sayıda hayvan bulunmadığı, mevcut olanların ise tarımda kullanılacak güçte olmadığı ifade edilmiştir. Özellikle çocukların açlıktan dermansız düştüğü vurgulanarak, köye çift için katır gönderilmesinden ziyade doğrudan gıda yardımı yapılması talep edilmiştir.¹¹⁵

Yerelden merkeze ulaşan bu tür şikayetler, savaşın ilerleyen safhalarında özellikle büyük şehirlerde ortaya çıkan derinleşmiş iase krizinin ve toplumsal çöküntünün habercisi olmuştur. Savaş süresince Osmanlı hükümetinin özellikle iase politikaları kapsamında yürüttüğü uygulamalar, Amerikan diplomatik yazışmalarına da yansımış ve bu alandaki organizasyon eksikliği ile ortaya çıkan toplumsal mağduriyet dikkat çekmiştir. Bu yazışmalarda, iase faaliyetlerinin yeterince planlanamadığı ve ciddi ölçüde toplumsal acıya sebebiyet verdiği belirtilmiştir. Nitekim savaşın sonlarına gelindiğinde İstanbul nüfusunun yaklaşık %95'inin derin bir yoksulluk ve sefalet içinde yaşadığı, bazı semtlerde ise halkın hayatta kalabilmek için ot kökleri ve mısır koçanları ile beslendiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda, toplumun büyük kesiminin yaşam mücadelesi verdiği ve kendini yeterli düzeyde besleyebilenlerin oranının %20'yi dahi geçmediği bilgisi kayıtlara geçmiştir.¹¹⁶ Söz konusu tablo, dönemin karikatür dergilerine de yansımıştır. Örneğin 20 Ekim 1918 tarihli *Diken* dergisinde yayımlanan “*Yiyecek İnmesini Herkes Bekliyor*” başlıklı karikatürde, bir ailenin gözü önünde fakat ulaşamayacağı yükseklikte duran yemek masası aracılığıyla halkın temel gıdaya erişememesi hicvedilmiştir.¹¹⁷

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında uyguladığı iktisadi ve sosyal tedbirlerin, savaşın yol açtığı ağır sorunları hafifletmeye yönelik bir çaba olarak tasarlandığını, ancak uygulamada çoğu zaman yetersiz kaldığını ortaya koymuştur. Ekonomik yapısı büyük ölçüde tarıma dayalı olan ve mali bakımdan dış kaynaklara bağımlı bulunan devlet, savaşın ağır yükünü taşıyabilmek için zorunlu iç borçlanma, olağanüstü vergiler, Tekâlif-i Harbiye uygulamaları, iase düzenlemeleri ve zorunlu

115 “İzmit livası için haftada üç vagon zahire verilmesi”, BOA, DH.İ.UM.98/1., 08.02.1916.

116 SC5111527082.

117 Ayrıntılı bilgi için bkz. EK-1.

çalıştırma tedbirlerine başvurmuştur. Ancak bu önlemler, kısa vadede beklenen sonucu verememiştir. Üretim-tüketim dengesi bozulmasının önüne geçilemezken toplumsal katmanlar derin bir yoksunlukla karşı karşıya kalmıştır.

Savaş finansmanının büyük ölçüde Almanya'dan sağlanan kredilere dayanmış olması, Osmanlı ekonomisinin bağımlılığını artırmış ve mali özerkliğin daha da zayıflamasına yol açmıştır. İç piyasada alınan tedbirler, özellikle narh ve mübayaa uygulamaları, üreticiler ile tüketiciler arasında gerilime sebep olmuş; ulaşım darboğazları ve lojistik yetersizlikler iâşe krizini büyötmüştür. Bu süreçte vergi yükünün ağırlaşması, kırsal kesimde üretim motivasyonunu kırmıştır. Köylü, hem savaş yükümlölükleri hem de tarımsal üretim baskısı altında zor durumda kalmıştır.

Toplumsal düzlemde ise erkek nüfusun cepheye sevk edilmesi, üretim sorumluluğunu kadınların ve çocukların omuzlarına yüklemiştir. Kadınlar, daha önce sınırlı ölçüde var oldukları tarımsal ve iktisadi faaliyetlerin merkezine yerleşmiş, çocuklar ise açlık, yetersiz beslenme ve hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, savaş ekonomisinin yalnızca maddi kaynakları değil, toplumun en kırılgan kesimlerini de seferber ettiğini göstermiştir. Kadın emeğinin zorunlu biçimde artışı, aile yapısında ve toplumsal rollerde kalıcı izler bırakmıştır. Diğer yandan iâşe kıtlığı, yüksek fiyatlar, zorunlu çalıştırma ve keyfi uygulamalar, halkın devlete olan güvenini zayıflatmış ve iç cephe de sosyal çözümleri beraberinde getirmiştir.

Seferberlik politikalarının bir diğer boyutu da milli iktisat fikrinin savaş koşullarında daha görünür hale gelmiş olmasıdır. Kapitölasyonların kaldırılması, yerli üretimin desteklenmesi ve milli bankacılık faaliyetleri, savaş ekonomisinin sadece günü kurtarma değil, aynı zamanda geleceğe yönelik bir iktisadi bağımsızlık vizyonu oluşturma çabasının parçası olmuştur. Her ne kadar bu girişimler savaşın olağanüstü şartları altında sınırlı bir etki göstermişse de Cumhuriyet döneminde uygulamaya konulacak devletçi ve milli ekonomi politikalarının düşünsel ve kurumsal zeminini hazırlamıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin savaş yıllarındaki iktisadi seferberliği, kısa vadede ekonomik çöküşü engelleyememiştir. Ancak bu süreçte kazanılan tecrübeler, halkın gösterdiği direnç, kadın emeğinin görünür hale geliş ve milli iktisat yönelimleri, Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in iktisadi yapılanmasına miras bırakılmıştır. Bu nedenle Osmanlı savaş ekonomisinin anatomisi, yalnızca devletin kaynak mobilizasyonu bakımından değil, aynı zamanda toplumun sosyal dokusunda yarattığı derin etkiler bakımından da değerlendirilmelidir. Böylelikle savaşın görünmeyen cephesi olarak kadınların ve çocukların omuzlarında yürütölen seferberlik, devletin son dönemini ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ekonomik bağımsızlık arayışını şekillendiren temel dinamiklerden biri olmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- “Askeri mükellefiyet kanununun tatbikine dair Harbiye Nezareti’nden askeri memurlara gönderilen talimatnameden bir nüshanın gönderildiği”, BOA, DH. MB.HPS.M.15/24.
- “Askeri erzak ve levazımın nakli için mahkumların istihdam edildiği, iaşelerinin tekalif-i harbiye suretiyle temini ve nezaretleri için mülhakatlara tebligat gönderildiği”, BOA, DH.EUM.2.ŞB.3/55.
- “Askeri hizmeti haricinde kalmış olanların mükellefiyet-i ziraiye kanunu ikinci maddesi gereğince hasad ve harman işlerinde çalıştırılması”, BOA, MV.208/100.
- “Aylık ücret ve yevmiye ile çalışan vekillerden tekaüt aidatı ve harp vergisinin kesilmesi gerektiği”, BOA, DH.UMVM.8/19.
- “Bitlis Valiliği’nce, istatistik cetvellerinin kaydı için talep edilen defterlerin mahallince temin edilmesi”, BOA, DH.EUM.MTK.54/2.
- “Çifte elverişli hayvanların satılması, sevki ve boğazlanmasının men edilmesi”, BOA, DH.İ.UM.98/1.
- “Dersaadet’te un sıkıntısı bulunduğundan ekmek fiyatlarının muhafazası ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınması”, BOA, MV.195/38.
- “İstanbul ihtiyacı için Anadolu’dan satın alınan erzakın cinsi, miktarı ve hangi istasyonlarda bulunduğu bildirilmesi”, BOA, DH.İ.UM.98/1.
- “İaşe Kanunu ile mübayaa ve ticareti yasaklanmayan erzak ve eşyanın acil ihtiyaç halinde ordu kumandanları tarafından ihracının geçici olarak yasaklanabileceği”, BOA, DH.HMŞ.11/35.
- “İaşe Kanunu ile mübayaa ve ticareti yasaklanmamış olan erzak ve eşyanın memleket dahilinde dolaşımının serbest olduğu, ancak acil ihtiyaca binaen ordu kumandanları tarafından bazı eşya ve erzaka yasak konulabileceği”, BOA, DH.İ.UM.22/3.

- “İstanbul’un ihtiyacı olup Anadolu’dan celbedilecek erzak hakkında”, BOA, DH.İ.UM.98/1.
- “İstanbul’un zaruri ihtiyaçlarının temin edilmesi ve pahalılık hususuna dair yazı”, BOA, DH.İ.UM.98/1.
- “İstanbul ve ordunun ihtiyacının karşılanması için, bütün imkanlar kullanılarak zahire gönderilmesine dair İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti’nden Kastamonu Vilayeti’yle Bolu Mutasarrıflığı’na çekilen telgraf”, BOA, DH.ŞFR.88/241.
- “İzmid livası için haftada üç vagon zahire verilmesi”, BOA, DH.İ.UM.98/1.
- “İsparta’nın zahire ihtiyacının Burdur’dan temin edildiği ve Burdur’un da İzmir’e un ihraç etmesinden ve ekmek fiyatının artmasından dolayı İsparta halkının mutazarrır olduğu”, BOA, DH.İ.UM.98/1.
- “Kapitülasyon namı altındaki bütün yabancı imtiyazlarının kaldırılması ve ilga edilmesi”, BOA, İ.MMS.188/22.
- “Kapitülasyonların kaldırılması ve ilgası üzerine Osmanlı memurlarınca yabancı uyruklu vatandaşlar hakkında olunacak muameleye dair tanzim olunup bastırılan talimatnamenin talepte bulunan vilayetler mahkemelerine gönderilmesi”, BOA, HR.UHM.178/2.
- “Kapitülasyonların kaldırılması dolayısıyla Osmanlı tabiyetine girmek isteyen kişilerin tabiyet değiştirmelerine mani durumları olup olmadığı mensub oldukları konsolotolardan sorulmayarak hüviyetleri ile tabiiyet sıfatlarının gösteren ne gibi vesika var ise ellerinden bir suretleri alınacağı, kendileri ve aileleri hakkında ifadeleri imzalatıldıktan sonra bu ifade varakası hakkında mahallince tedkikat yapıp netice suretlerinin Hariciye Nezareti’ne gönderildiği”, BOA, DH.UMVM.123/10.
- “Karesi livasının ekmeklik ve tohumluk ihtiyacının temin edilmesi hakkında çekilen telgraflar”, BOA, DH.İ.UM.98/1.
- “Mesarîf-ı zaruriye mukabili ita kılınan mebalîğden harp vergisi kesilmesi”, BOA, ŞD.21/8.
- “Mübayaat Komisyonunca ne miktar zehair mübayaa, ne kadarının sevk edildiğinin ve mütebakisinin nerelerde bulunduğu inbası muntazırdır, ifadelerini havi Konya Vilayeti’ne gönderilen yazı, BOA, DH.İ.UM.98/1.
- “Mükellefiyet-i Askeriye Kânunu’nun neşr ve ta’mini ile asker celbi hakkındaki muvakkat kânunun sûreti hakkında”, BOA, DH.İ.UM.13/8.
- “Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu sureti ve bu kanunun tatbikine dair nizamname”, BOA, DH.HMŞ.27/70.

“Resmi dairelerde yevmiye ile çalışan amele ücretlerinden harp vergisi alınması Maliye Nezareti’nden bildirildiğinden gereğinin yapılması”, BOA, DH.UMVM.1/34.

“Seferberlikten dolayı askeri kıtaların ihtiyaçlarını tekalif-i harbiye suretiyle karşılayabilecekleri, ayrıca bir tabur için belli miktarın tediye olunacağını Maliye Nezareti’ne bildirildiği”, BOA, DH.EUM.6 ŞB.1/14.

“Seferberlik süresi müddetince her köyün on altı yaşından yirmi yaşına kadar efrad-ı zükuruyla sini kırk yaşından yukarı olan veya mükellefin-i askeriye dahilinde bulunup da mezunen veyahut müeccelen köyünde bırakılan efraddan mürekkep olmak üzere teşkil edilecek müşterek amele-i mükellefe marifetiyle tohum atmak ve yeniden tarla sürüp tohum zira etmek hususunun temini”, BOA, BEO.4316/323658.

“Tarafsız ülkelerden erzak getirilmesi”, BOA, HR.SYS.2319/3.

Tedarik-i Vesait-i Nakliye Komisyonlarının otomobillerinin de tedkik ve kayda alınması ve bunlarla ilgili malumatın defterlere kaydına dair umum tebliğat”, BOA, DH.İ.UM.EK.

“Tekalif-i harbiye suretiyle ticarethanelerden alınan demirler hakkında Harbiye Nezareti’ne gönderilen protesto”, BOA, DH.HMŞ.2/14.

“Tekalif-i Harbiye Kanunu’na ve diğer kanunlara muhalif olarak hareket eden Bandırma Kaymakamı Nizameddin Bey’in azledilerek, idare meclisince aleyhinde tahkikatta bulunulması”, BOA, DH.HMŞ.3/1.

“Teşvik-i Sanayi Kanunu”, BOA, İ.DUİT.20/22.

“Teşvik-i Sanayi Kanunu mucebince tesis etmiş veya olunacak fabrikaların kanun hükümlerinden istifade şekli”, BOA, BEO.4531/339753.

“Zor ahalisinin tüccar ve çiftçilerinin mallarından tekalif-i harbiye alınması konusunda duruma göre hareket edilmesi gerektiği”, BOA, DH.EUM.7.ŞB.3/20.

National Archives (United States)

Central File: Decimal File 867.5017, Internal Affairs Of States, Economic Matters., Statistics, General., Turkey, Cost Of Living., August 18, 1915 - July 28, 1928, National Archives (United States), SC5111527082.

II. Resmî Yayınlar

Harp Kazançları Vergisi Kanunu Lâyihası, Meclis-i Mebusan Matbaası, İctima 4, Devre-i İntihabiyye 3, No: 390, 1333.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İctima Senesi 4, Cilt 2, Devre 3, İnıkad 55, 23 Şubat 1918.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İctima Senesi 4, Cilt 2, Devre 3, İnıkad 63, 5 Mart 1918.

III. Araştırma Eserler

Ahmet Muhyiddin, “Milli Sermaye- Milli Sermaye Teşkilatı.” *İslam Mecmuası*, 33 (1915): 729-734.

Aker, Uygun Ahmet, *Seferberlik Hikâyeleri*. İstanbul: Ötüken, 2008.

Akın, Yiğit, *When The War Came Home-The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford: Stanford University Press, 2018.

_____, *Cihan Harbi'nin Cephe Gerisi*, çeviren Uğur Zekeriya Peçe, İstanbul: İletişim Yayınları, 2025.

Akıncı, Emre. “Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğunda Finansmanı ve Savaşan Diğer Devletlerle Karşılaştırılması.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2009.

Babacan, Hasan ve Avşar, Servet. *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznâmesi*. cilt 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Beşikçi, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Boratay, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi*. 22. bs., Ankara: İmge Kitabevi, 2016.

Can, Ayşegül, *Türkiye'de Milli Bankacılığın Doğuşu 1908-1918*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.

Çetinkaya, Y. Doğan, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, 1. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Eldem, Vedat. “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları.” *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*. Editör Osman Okyar: 373-408. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Erickson, Edward J., *Ottoman Army Effectiveness in World War I*. London and New York: Routledge, 2007.

Erdemir, Lokman. “I. Dünya Harbi'nin İstanbul'da Sosyal Hayata Etkisi.” *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti*, Editör Ali Arslan ve Mustafa Selçuk, 305-327. İstanbul: Kitabevi, 2015.

Güran, Tevfik, *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları, 2017.

- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. 19. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Metinsoy, Elif Mahir, *Ottaman Women During World War I-Everyday Experiences, Politics and Conflict*. Newyork: Cambridge University Press, 2017.
- Ökçün, A. Gündüz, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914–1922*. Ankara: A.Ü. S.B.F. ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1983.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. 7. bs., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*. IV. bs., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Sarınay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Türk Ocakları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.
- Şakir, Ziya, *İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?*. cilt 3, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1980-1918)*. 2. bs., İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*. 2. bs., İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.
- Yalman, Ahmet Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, çeviren Birgen Keşoğlu*, 1. bs., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

IV. Süreli Yayınlar

İkdam

Sabah

Tercüman-ı Hakikat

Yeni Mecmua

Diken

V. Makaleler

- Ağır, Seven, “The Evolution of Grain Policy: The Ottoman Experience.” *The Journal of Interdisciplinary History* 70, 3 (2013): 571–599. <https://www.jstor.org/stable/43829898>.
- Arslan, Cem Barlas, “Birinci Dünya Savaşı ve Harp Vergisi.” *Akademik Bakış Dergisi*, 57 (2016): 73–83.
- Avcı, Cemal, “Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31, 11 (1995): 223-238.
- Başaran, Mehmet, “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Yerli Malı Kullanımı Teşviki.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, 11 (2005): 45-62.
- Çelik, Akın, “Savaşın Maliyetine Bir Çözüm: Bir Borçlanma Hikayesi.” *Türkiyat Mecmuası*, 25 (2015): 107-165. <https://doi.org/10.18345/tm.73351>.
- Gözcü, Alev, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti’nin Gündelik Hayatından Kesitler.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVI, 32 (2016): 133-169.
- Karagöz, Mevlüt, “Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri.” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 35 (2019): 27-54.
- Kaya, Uğur ve Ömer Yazan. “Harp Kazançları Vergisinin 1919 Yılında Belirlenen Uygulama Esasları ve Muhasebeleştirilmesi.” *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı (2021): 133-154.
- Korkmaz, Erdal, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Karaborsa.” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 66 (2020): 241-279.
- Selçuk, Mustafa, “Harb-i Umumi, Eğitim ve Toplum: Bir Neslin Yok Oluşu.” *Çanakkale Araştırmaları* 13, 18 (2015): 465-505. <https://doi.org/10.17518/caty.65684>.
- Semiz, Yaşar, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası.” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35 (2014): 243. <https://doi.org/10.21563/sutad.187092>.
- Mardin, Şerif. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918).” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 3: 618-634. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Ökçün, A. Gündüz, “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 30 (1975): 25-44.

Tekin Alp, “Yeni Ticaret Muahedeleri.” *İktisadiyat Mecmuası* 1, 16 (1916): 1-2.

Tekin Alp, “İtibar-ı Milli Bankası.” *İktisadiyat Mecmuası*, 40 (1917): 1-2.

Toprak, Zafer. “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii.” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5: 1348-1359. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Yolun, Murat, “Birinci Dünya Savaşı’nda Hayırseverlik ve Seferberlik: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin 1917 Mekteb-i Sultânî Sergisi.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 105 (2022): 33-54.

VI. İnternet Kaynakları

İktisat Sözlüğü, erişim 31 Ocak 2025, <https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/dahili-istikraz/941#:~:text=Yazd%C4%B1r,dahilinde%20%C3%B6denmesi%20gereken%20kamu%20borcu>.

Millî Savunma Bakanlığı. “Seferberlik Tanımları.” erişim 15 Kasım 2024, <https://www.msb.gov.tr/Askeralma/icerik/seferberlik-tanimlari>.

EKLER

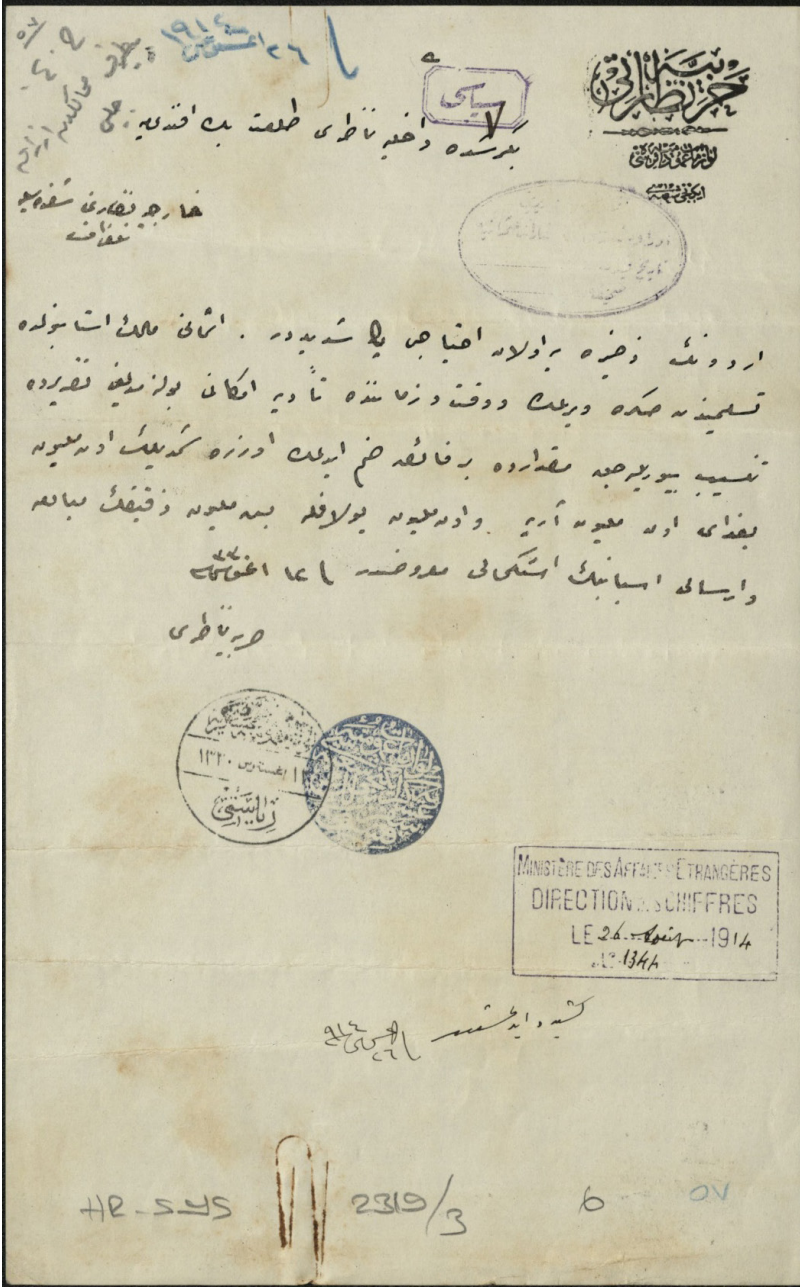
EK I: “Yiyecek İnmesini Herkes Bekliyor”,

Diken, 20 Ekim 1918, cilt 1, sayı 1, 3.

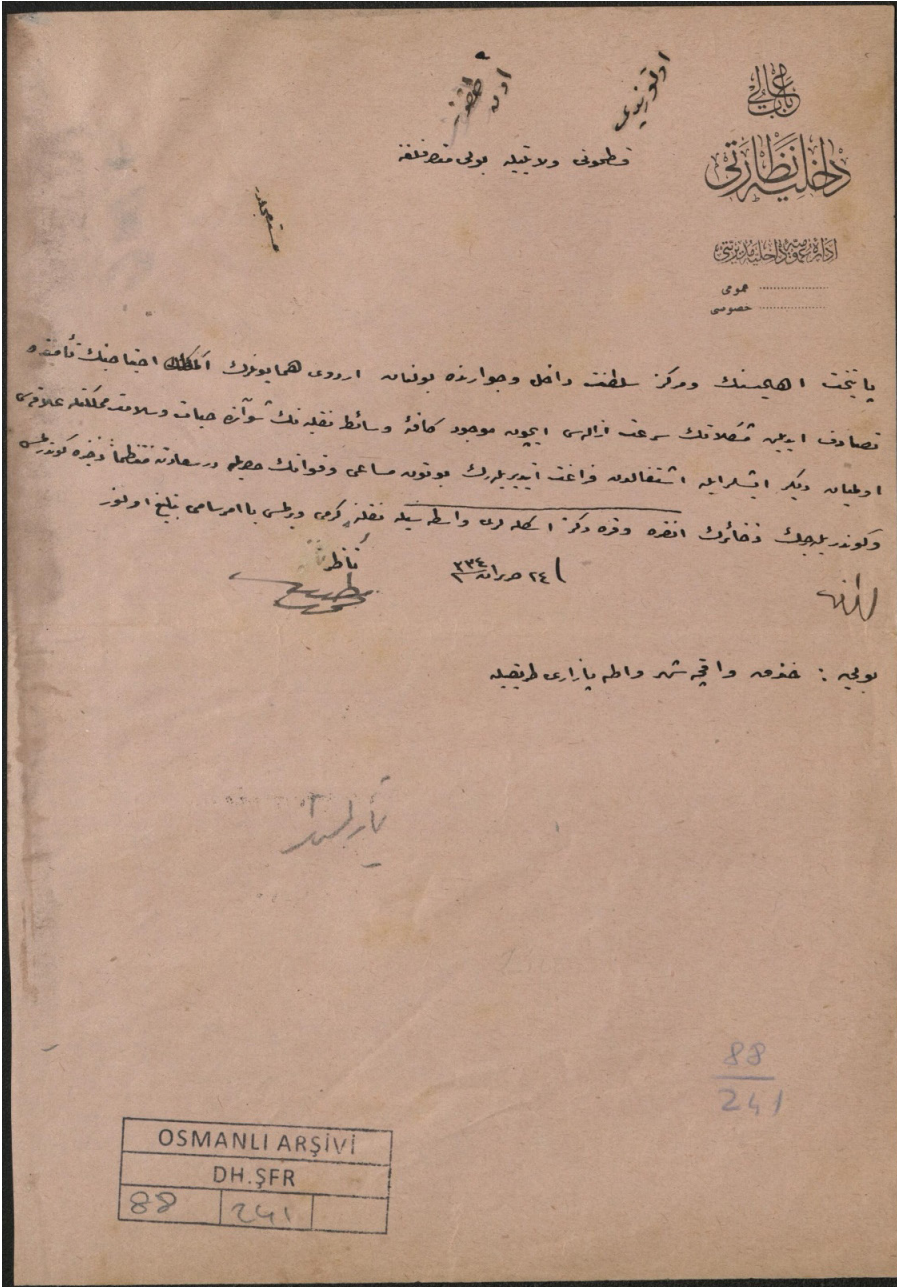

EK II: “Tarafsız ülkelerden erzak getirilmesi”,

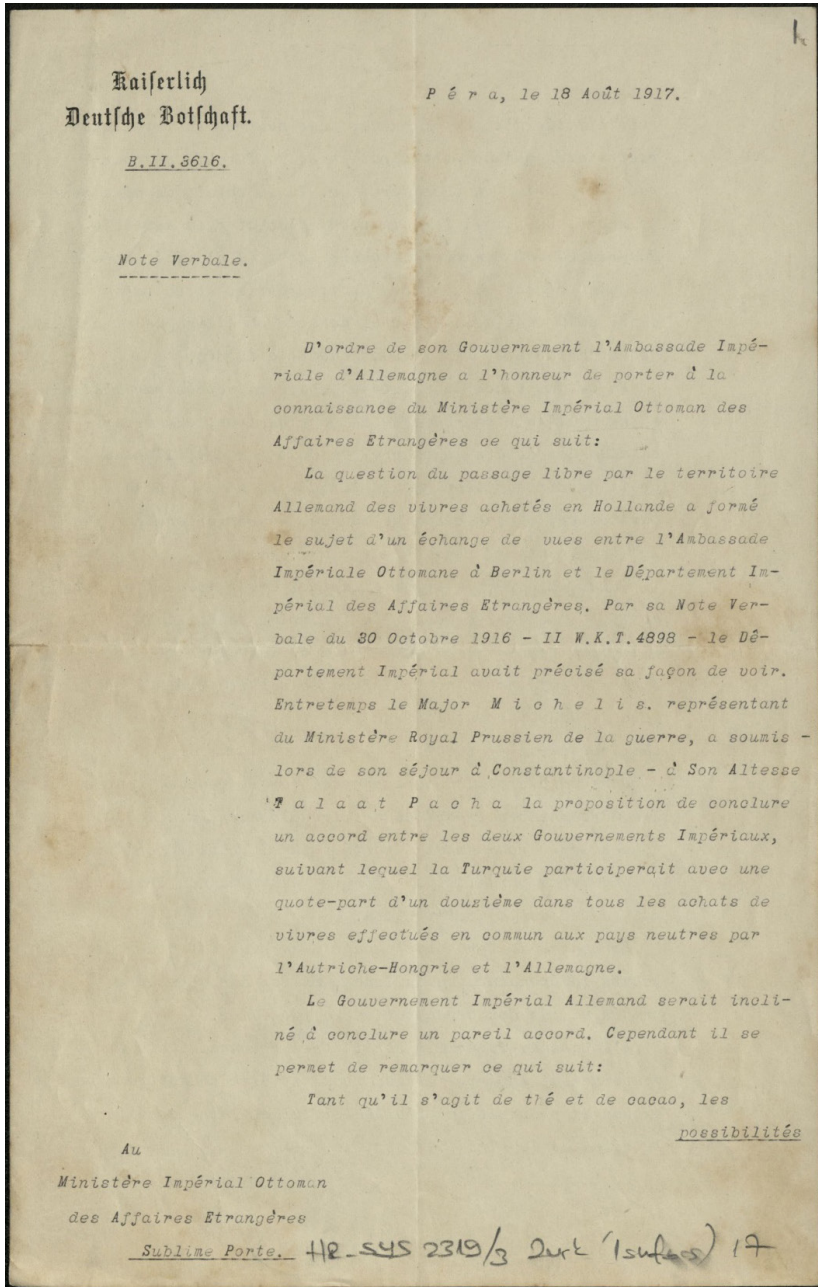
BOA, HR.SYS.2319/3.

EK III: “İstanbul ve ordunun ihtiyacının karşılanması için, bütün imkanlar kullanılarak zahire gönderilmesine dair İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti’nden Kastamonu Vilayeti’yle Bolu Mutasarrıflığı’na çekilen telgraf”, BOA, DH.ŞFR.88/241.

EK IV: "Tarafsız ülkelerden erzak getirilmesi",
BOA, HR.SYS.2319/3.

Extended Abstract

The First World War not only disrupted global political balances but also triggered profound transformations in the economic and social structures of empires. For the Ottoman Empire, the war accelerated the process of disintegration while simultaneously laying the foundations for the Turkish Republic. The mobilization declared in 1914 marked the beginning of a process in which the war was fought not only on the frontlines but also on the home front, and the burden of the war economy affected all segments of society. This study examines the economic policies implemented by the Ottoman state during the war years and their societal repercussions, shedding light on the inner dynamics of what may be described as the “invisible front” of the war.

The Ottoman war economy lacked a pre-planned strategy and was instead shaped by short-term, crisis-driven measures. Financial support from Germany and interventionist policies failed to ensure the economic sustainability required for a long-term war effort. The underdeveloped industrial base and sharp declines in agricultural production emerged as defining elements of the wartime economy. Despite the Committee of Union and Progress’s attempts to impose price controls and trade restrictions, inflation soared and black markets flourished. Purchasing power eroded significantly, and delays in the payment of civil servants’ salaries led to disruptions in public services. Particularly in rural areas, poverty, famine, and epidemics became widespread.

As external financial resources dwindled, the Ottoman Empire resorted for the first time in its history to internal borrowing. A law enacted on April 3, 1918, authorized the issuance of domestic bonds with a 5% interest rate, encouraging citizens to lend money to the state. This measure reflected a shift from solely military mobilization to a broader fiscal and societal mobilization, representing an effort to involve citizens directly in the financing of the war.

On the social front, the departure of men to the battlefield led to increased female participation in production processes, paving the way for long-term changes in gender roles. Children, on the other hand, suffered from malnutrition, limited access to education, and deteriorating health

conditions. Rising taxes and forced labor obligations further deteriorated living standards. In response to the collapse of agricultural production, the state implemented extraordinary measures to ensure food security. One of the most striking examples of such measures was the Agricultural Obligation Law (Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu) enacted in late 1916. This temporary law compelled not only men exempt from conscription but also women and individuals unengaged in farming to participate in harvest and threshing duties. The amount of land to be cultivated by draft animals was specified, and the unauthorized slaughter or sale of animals was prohibited without veterinary approval. Through such micro-level interventions, the state aimed to manage the food crisis. However, field reports, such as those from the İzmit region, reveal that these efforts failed to yield the desired outcomes: villagers had resorted to consuming maize instead of wheat, labor shortages had brought agricultural activities to a halt, and food aid had become an urgent necessity.

The wartime crisis also fueled the emergence of the “national economy” (milli iktisat) discourse. The abolition of capitulations, promotion of local capital, and efforts to reduce dependence on foreign powers were initially ideological pursuits, yet wartime conditions enabled them to gain broader social resonance. Thus, the war years laid the historical groundwork for the Republic’s understanding of economic independence.

This study offers a comprehensive analysis of the economic policies implemented by the Ottoman Empire between 1914 and 1918 and their social implications. Focusing on issues such as wartime levies, the abolition of capitulations, internal borrowing policies, and the national economy movement, the research demonstrates that the war was not merely a military conflict, but a multi-layered social process. The study draws on primary sources, including the Ottoman Archives, contemporary newspapers, and memoirs, as well as recent scholarly literature.

The findings indicate that the economic and social measures adopted by the Ottoman government during the war were designed as efforts to mitigate the heavy burdens of wartime destruction, yet they often failed in practice. The economy, largely dependent on agriculture and external financial resources, could not sustain the war’s demands despite extraordinary policies such as compulsory labor, war levies, internal loans, and price controls. Financial dependence on Germany deepened the erosion of fiscal autonomy, while market interventions led to tensions between producers and consumers. Transportation bottlenecks and logistical shortcomings further exacerbated the supply crisis.

Socially, the mobilization of resources extended to the most vulnerable groups. Women became central actors in production and public life, while children endured hunger, illness, and deprivation. These developments

revealed that the Ottoman war economy mobilized not only material resources but also the social fabric itself. The forced expansion of women's labor, the spread of poverty, and the disintegration of community trust transformed social roles and left enduring traces. Meanwhile, the national economy discourse, born amid wartime hardships, connected economic survival with ideals of sovereignty and self-reliance. Although limited in immediate effect, these ideas became the intellectual and institutional foundations of the statist and nationalist economic model of the early Republic.

In conclusion, the Ottoman wartime mobilization failed to prevent economic collapse in the short term, yet the experiences gained, the resilience of the population, the visibility of women's labor, and the consolidation of national economic thinking became a legacy inherited by the Turkish Republic. The war thus represented not only the end of an empire but also the crucible in which the Republic's socio-economic foundations were forged. By interpreting these processes together, this study contributes to understanding the economic and social transformations that bridged the Ottoman and Republican eras — transformations born on the “invisible front” of the Great War.